

ANAYASA MAHKEMESİ KARARI

Anayasa Mahkemesi Başkanlığından:

GENEL KURUL**KARAR****HÜSEYİN EL VE NAZLI ŞİRİN EL BAŞVURUSU**

Başvuru Numarası : 2014/15345
Karar Tarihi : 7/4/2022

Başkan : Zühtü ARSLAN
Başkanvekili : Hasan Tahsin GÖKCAN
Başkanvekili : Kadir ÖZKAYA
Üyeler : Engin YILDIRIM
Hicabi DURSUN
Muammer TOPAL
M. Emin KUZ
Rıdvan GÜLEÇ
Recai AKYEL
Yusuf Şevki HAKYEMEZ
Yıldız SEFERİNOĞLU
Selahaddin MENTEŞ
Basri BAĞCI
İrfan FİDAN
Kenan YAŞAR
Raportör : Recep KAPLAN
Başvurucular : 1. Hüseyin EL
2. Nazlı Şirin EL
Başvurucular Vekili : Av. Esra BAŞBAKKAL KARA

I. BAŞVURUNUN KONUSU

1. Başvuru; öğrencinin din kültürü ve ahlak bilgisi dersinden muafiyet imkânı bulunmaması nedeniyle ebeveynlerin eğitim ve öğretimde dinî ve felsefî inançlarına saygı gösterilmesini isteme hakkının, yargılamanın uzun sürmesi nedeniyle de makul sürede yargılanma hakkının ihlal edildiği iddialarına ilişkindir.

II. BAŞVURU SÜRECİ

2. Başvuru 12/9/2014 tarihinde yapılmıştır.

3. Başvuru, başvuru formu ve eklerinin idari yönden yapılan ön incelemesinden sonra Komisyona sunulmuştur.

4. Komisyonca başvurunun kabul edilebilirlik incelemesinin Bölüm tarafından yapılmasına karar verilmiştir.

5. Bölüm Başkanı tarafından başvurunun kabul edilebilirlik ve esas incelemesinin birlikte yapılmasına karar verilmiştir.

6. Başvuru belgelerinin bir örneği bilgi için Adalet Bakanlığına (Bakanlık) gönderilmiştir. Bakanlık, görüşünü bildirmiştir.

7. Başvurucu, Bakanlığın görüşüne karşı süresinde beyanda bulunmuştur.

8. Birinci Bölüm tarafından 9/1/2020 tarihinde yapılan toplantıda, niteliği itibarıyla Genel Kurul tarafından karara bağlanması gerekli görüldüğünden başvurunun Anayasa Mahkemesi İçtüzüğü'nün (İçtüzük) 28. maddesinin (3) numaralı fıkrası uyarınca Genel Kurula sevkine karar verilmiştir.

III. OLAY VE OLGULAR

9. Başvuru formu ve eklerinde ifade edildiği şekliyle ilgili olaylar özetle şöyledir:

10. 1963 doğumlu olan başvuru Hüseyn El (Bu kararda başvuru ibaresiyle aksi belirtilmedikçe birinci başvuru Hüseyn El kastedilmektedir.) ve başvurunun kızı 2000 doğumlu olan Nazlı Şirin El (Dosyadaki bilgilere göre 4/9/2018 tarihinden itibaren üniversite öğrencisidir.) olayların yaşandığı tarihte Eskişehir'de ikamet etmektedir.

A. Başvuru Konusu Olay

11. Başvuru 1/10/2009 tarihli dilekçesiyle Eskişehir Havacılar İlköğretim Okuluna (Okul) başvurarak 4. sınıf öğrencisi kızının din kültürü ve ahlak bilgisi (DKAB) dersinden muaf tutulmasını istemiştir. Bu dilekçeye cevap olarak Okul Müdürlüğü tarafından 6/11/2009 tarihinde Millî Eğitim Bakanlığı (MEB) İlköğretim Genel Müdürlüğü'nün 22/10/2009 tarihli yazısı başvurucuya tebliğ edilmiş ve başvurunun talebi reddedilmiştir. Yazıda Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulunun 9/7/1990 tarihli ve 1 sayılı kararına atıfla azınlık okulları dışında kalan ilk ve ortaöğretim okullarında öğrenim gören T.C. uyruklu Hristiyanlık ve Musevilik dinlerine mensup öğrencilerin bu dinlerden birine mensup olduklarını belgelendirmeleri kaydıyla DKAB dersine girmelerinin zorunlu olmadığı belirtilmiştir.

12. Başvuru, anılan işlemi gerekçe göstererek 16/11/2009 tarihinde Nüfus Müdürlüğüne başvurmuş; kendisiyle kızının nüfus cüzdanındaki İslam ibaresinin kaldırılmasını ve din hanesinin boş bırakılmasını, bu mümkün değilse din hanesine ateist yazılmasını istemiştir. Bu talep üzerine başvurunun ve kızının nüfus cüzdanının din hanesindeki İslam ibaresi kaldırılmıştır. Başvuru 18/11/2009 tarihli dilekçeyle de kızının DKAB dersinden muaf tutulması talebinin reddine yönelik işleme karşı kızı adına velayeten -nüfus cüzdanının din hanesindeki İslam ibaresinin kaldırıldığını da belirterek- Eskişehir 2. İdare Mahkemesinde yürütmenin durdurulması talepli iptal davası açmıştır. Anılan Mahkemece 14/4/2010 tarihinde davanın yetki yönünden reddine, dava dosyasının yetkili Ankara İdare Mahkemesine gönderilmesine karar verilmiştir.

13. Yargılamayı yapan Ankara 1. İdare Mahkemesi 29/4/2011 tarihinde dava konusu işlemin iptaline karar vermiştir. İptal kararında Anayasa Mahkemesinin (AYM, E.1997/62, K.1998/52, 16/9/1998) ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin (AİHM) (Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye, B. No: 1448/04, 9/10/2007) konuyla ilgili bazı kararlarına atıfla şu sonuca varılmıştır:

"...Bu durumda ... ilk ve ortaöğretim kurumlarında verilen öğretimin adının din kültürü ve ahlak bilgisi olmasına rağmen, içerik olarak din kültürü ve ahlak bilgisi öğretimi olarak kabul edilemeyeceği açık olduğundan ve din eğitiminin de ancak kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlı olması karşısında, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin bu içeriği ile zorunlu tutulmasında hukuka uyarlık bulunmamaktadır..."

14. Karar, temyiz aşamasında Danıştay Sekizinci Dairesinin 29/11/2011 tarihli kararı ile bozulmuştur. Bozma gerekçesinin ilgili kısmı şu şekildedir:

"... Ankara 10. İdare Mahkemesinin E:2005/2703 sayılı dosyasında açılan davada; ilk ve orta öğretim kurumlarında okutulan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarının sosyolojik ve pedagojik yönden incelenerek, kitapların hazırlanmasında mezheplerarası tarafsızlık ilkesinin gözetilip gözetilmediği hususlarının açıklağı kavuşturulması amacıyla Mahkemelerince yaptırılan bilirkişi incelemesi sonucu düzenlenen bilirkişi raporunda özetle, 2005-2006 eğitim öğretim yılında ilköğretim 4., 5., 6., 7., ve 8. sınıflar için hazırlanan ders kitaplarının Talim ve Terbiye Kurulunun 28.12.2006 gün ve 410 sayılı kararıyla yürürlükten kaldırıldığı ve 2007-2008 eğitim öğretim yılında yeni programın yürürlüğe girdiği, ilk ve orta öğretimde Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları Komisyonu tarafından hazırlanan ders kitaplarından başka bir kitabın okutulmadığı, anılan kitaplarda, din öğretiminde bir mezhebin veya tarikatın esas alınmadığı, genel olarak mezhepler üstü yaklaşım esas alınarak hazırlandığı ve dinlerin birleştiriciliğinin ön plana çıkarıldığı, islam ile ilgili bilgilerde Kur'an ve Hz. Muhammet merkezli olarak birleştirici bir yol izlendiği, hiçbir mezhep veya oluşuma atıfla bulunulmadığı, ele alınan konuların ülkemizde mevcut olan din, mezhep ve diğer dini yorumları kuşatıcı nitelik taşıdığı, herhangi bir mezhep, dini yorum veya gruba pozitif ayrımcılık yapılmadığı, vatandaşların ihtiyaç duyduğu din kültürünü kazandırmak için Anayasa ve yasaların gereği olarak, eğitim değil, öğretim düzeyinde yer verildiği belirtildiğinden, dava konusu işlemde hukuka aykırılık bulunmadığı gerekçesiyle Ankara 10. İdare Mahkemesinin 01.10.2009 gün ve E:2005/2703 K:2009/1804 sayılı kararı ile davanın reddine karar verilmiş, anılan karar Dairemizin 13.07.2010 gün ve E:2009/10610, K:2010/4213 sayılı kararı ile onanmıştır.

Söz konusu karar sonucunda, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi'nin yeni müfredatı ile din dersi niteliği taşımadığı, içerik olarak din kültürü ve ahlak bilgisi öğretimi olarak kabul edilmesi gerektiği açık olup, davacı tarafından müfredat değişikliğinden sonra 01.10.2009 tarihinde başvuruda bulunulduğu da tartışmasızdır.

Anayasanın 24. maddesine göre din kültürü ve ahlak öğretiminin ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında olduğu kuşkusuzdur. Bu öğretimin Anayasanın öngördüğü amaca uygun bir müfredatla verilmesi gerektiği, içeriğinin nesnel ve çoğulcu olması, kişinin dininin bir ayrım ve eşitsizlik unsuru olarak kullanılmaması ve Devletin dinler karşısında tarafsız kalarak, bütün dinsel inançları eşdeğer görmesi gerekmektedir. Öğretimde uygulanan müfredatın belirli bir din anlayışını esas alması durumunda, bunun Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi olarak kabul edilemeyeceği ve din eğitimi halini alacağı açıktır. Nitekim, müfredatta yapılan değişiklik sonucunda ülkemizde çoğulculuk anlayışı içerisinde, nesnel ve rasyonel bir şekilde din kültürü ve ahlak bilgisi öğretiminin verildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Bu durumda, davacının başvuru bulundugu 01.10.2009 tarihinde uygulanan mufredatla din egitimi yapilmayip Anayasanin 24. maddesine uygun olarak din kulturu ve ahlak bilgisi ogretimi yapılması ve zorunluluğun anılan maddeden kaynaklanması, ayrıca 2577 sayılı İdari Yargılama Usulü Kanununun 2. maddesindeki '...idari mahkemeler...idari eylem ve işlem niteliğinde.....yargı kararı veremezler' kuralı karşısında 'Türkiye Cumhuriyeti uyruklu Hristiyan ve Musevi dinlerine mensup öğrencilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinden muaf tutulduğu' yolundaki Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulu Başkanlığının 9.7.1990 gün ve 1 sayılı kararının idarenin yerine geçilerek genişletilmesi yolunda yargı kararı verilemeyeceği, TC Anayasasının 24. maddesi ve 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanununun 12. maddesinde hiç bir ayırım yapılmadan tüm vatandaşlar için Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin zorunlu tutulması karşısında, dini inancı olmadığından bahisle çocuğunun bu dersten muaf tutulması isteminin reddinde açıklanan mevzuata aykırılık görülmemiştir.

Açıklanan nedenlerle, davacının istemini mufredatla ilişkilendirip başvuru tarihinden önceki mufredatı inceleyen yargı kararlarını dayanak alarak iptali yolunda hüküm kuran Ankara 1. İdare Mahkemesi kararında hukuka uyarlık bulunmadığından bozulmasına... karar verildi."

15. Bozma kararına karşı yapılan karar düzeltme başvurusu da Danıştayın anılan Dairesi tarafından 23/5/2012 tarihinde reddedilmiştir. Bozma sonrası yargılamayı yapan ilk derece mahkemesi bozma kararına uymuş ve 11/10/2012 tarihli kararıyla davayı reddetmiştir. Ret kararı gerekçesinin ilgili kısmı şu şekildedir:

"...Bu durumda, davacının başvuru bulundugu 01.10.2009 tarihinde uygulanan mufredatla din egitimi yapilmayip Anayasanin 24. maddesine uygun olarak din kulturu ve ahlak bilgisi ogretimi yapılması ve zorunluluğun anılan maddeden kaynaklanması, ayrıca 2577 sayılı İdari Yargılama Usulü Kanununun 2. maddesindeki '...idari mahkemeler idari eylem ve işlem niteliğinde yargı kararı veremezler' kuralı karşısında 'Türkiye Cumhuriyeti uyruklu Hristiyan ve Musevi dinlerine mensup öğrencilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinden muaf tutulduğu' yolundaki Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulu Başkanlığının 9.7.1990 gün ve 1 sayılı kararının idarenin yerine geçilerek genişletilmesi yolunda yargı kararı verilemeyeceği, TC Anayasasının 24. maddesi ve 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanununun 12. maddesinde hiç bir ayırım yapmadan tüm vatandaşlar için Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin zorunlu tutulması karşısında, dini inancı olmadığından bahisle çocuğunun bu dersten muaf tutulması isteminin reddinde açıklanan mevzuata aykırılık görülmemiştir..."

16. Temyiz üzerine karar, Danıştay 8. Dairesi tarafından 13/11/2013 tarihinde onanmıştır. Onama kararına karşı yapılan karar düzeltme başvurusu da aynı Dairece 27/6/2014 tarihinde reddedilmiştir. Ret kararı başvuruca 14/8/2014 tarihinde tebliğ edilmiştir.

17. Başvurucular 12/9/2014 tarihinde bireysel başvuruda bulunmuştur.

18. Anayasa Mahkemesi 9/3/2020 tarihli müzekkeresiyle MEB'den işbu başvurunun Anayasa Mahkemesi Genel Kurulundaki müzakerelerinde değerlendirilmek üzere görüşlerini bildirmesini istemiştir. MEB'in bu müzekkereye cevaben gönderdiği 16/3/2020 tarihli yazıda aşağıdaki değerlendirmelere yer verilmiştir:

"Davacının çocuğunun DKAB dersinden muafiyetine ilişkin açılan dava idari yargıda makul sürede sonuçlandırılmış ve idari mahkemece verilen ret kararı, Danıştay 8. Dairesince ... onanmıştır.

Diğer taraftan da DKAB dersinden muafiyete ilişkin idari mahkemece verilen karar, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 'Din ve Vicdan Hürriyeti' başlıklı 24'üncü maddesinin 4'üncü fıkrası olan 'Din ve ahlak eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlıdır.' hükmü ile 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu'nun 'Laiklik' başlıklı 12'nci maddesi olan 'Türk milli eğitiminde laiklik esastır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilköğretim ile lise ve dengi okullarda okutulan zorunlu dersler arasında yer alır.' hükmüne de uygundur.

Ayrıca davacı tarafından iddia edildiği gibi Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) kararında DKAB derslerinin zorunlu olmaktan çıkarılması yönünde bir hüküm yer almamaktadır. Söz konusu kararda özellikle 1 nolu protokolün 2'nci maddesinde yer alan ikinci cümle 'Devletlerin, devlet okullarında verilen öğretim aracılığıyla doğrudan veya dolaylı olarak dini veya felsefi türde objektif bilgi vermesini engellemez.' denilmektedir. Bu cümle, devletin eğitim ve öğretimle ilgili olarak üzerine düşen görevleri yerine getirirken öğrencilere eleştirel düşünme ve çoğulcu bir bakış açısı kazanmalarını sağlayacak şekilde müfredatta yer alan bilgilerin aktarılması gerektiğine işaret etmektedir. Öğretim programlarının da incelenmesinden de anlaşılacağı üzere konular bilgi düzeyinde verilmekte ve öğrencilerden herhangi bir uygulama yaptırılması istenmemektedir. Dolayısıyla bu derste dini eğitim verilmemekte diğer kültür derslerinde olduğu gibi bilgilendirme yapılmaktadır.

Türkiye'de Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri Anayasal bir zorunluluk olup öğretim programları ve ders kitapları Milli Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanmaktadır. Öğrencilerin gelişimsel düzeyleri dikkate alınarak hazırlanan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri öğretim programında düşünce ve yorum farklılıklarına girilmeden temel değerleri içeren konulara yer verilmektedir.

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri öğretim programları Anayasa ile Milli Eğitim Temel Kanunu hükümlerine uygun olarak hazırlanmıştır. Yüce Mahkemece gerek görülmesi halinde alan uzmanlarından oluşturulacak bilirkişi heyetine incelettirildiğinde de görüleceği üzere uygulanmakta olan öğretim programları, herhangi bir din veya felsefi doktrin merkezli olmayıp programlarla bilimsel ve araştırmaya dayalı bilgi ön planda tutulmuş, batıl ve hurafeye dayalı yanlış bilgilerden uzak durulmuş, bütün dinsel oluşumları kuşatacak kök değerler öne çıkarılmış ve programlarda yer alan konuların bütün insanlığı birleştiren ortak paydalar olmasına özen gösterilmiştir.

Söz konusu programın hazırlanmasında;

a. Sağlıklı bir din ve ahlak öğretimiyle öğrencilerin, Türk Milli Eğitiminin Genel Amaçları arasında ifadesini bulan milli, ahlaki, insani ve kültürel değerleri benimsemeleri, beden, zihin, ahlak, ruh, duygu bakımından dengeli ve sağlıklı gelişmeleri, böylece kültürel yabancılaşmanın önlenmesi,

b. Evrensel boyutta insanlar, toplumlar ve milletlerarası ilişkilerde, dinin önemli bir etken olduğu, bu ilişkilerin olumlu yönde gelişebilmesi için bireylerin bilimsel yöntemle verilecek din öğretimine ihtiyaç duydukları,

c. İslam dininin; kültürümüz, dilimiz, sanatımız, örf ve adetlerimiz üzerindeki etkisi gerçeği dikkate alınarak İslam dininin ve bundan kaynaklanan ahlak anlayışı ile örf ve adetlerin tanıtılmasına ve öğretilmesine ağırlık verilmesi,

ç. Öğrencilerin inanç; ve kültür dünyalarına geniş bir perspektif kazandırmak ve başka din veya farklı düşüncede olanlara karşı daha hoşgörülü ve anlayışlı davranışlarda bulunmalarını sağlamak amacıyla diğer dinler hakkında genel bilgilerin verilmesi,

d. Dinin sadece bilgi olarak öğretilmesiyle yetinilmeyip öğrencilerin aynı zamanda ahlaki erdemleri ve değerleri içselleştirmeleri,

e. İnsanlık tarihi boyunca birey ve toplum üzerinde etkili olan dinin, doğru anlaşılmasına ve yorumlanmasına katkıda bulunulması,

f. Toplumda oluşan eksik bilgidен veya bilgisizlikten kaynaklanan yanlış dini telakkilerin düzeltilmesi,

g. Öğrencinin kendine güven duygusunun gelişmesi ve öğrenciyi araştırmaya sevk etmesi,

h. Öğrencilerin manevi yönden sağlıklı bireyler olarak yetişmesi,

ı. Demokrasi bilincinin gelişmesi ve yerleşmesi gibi hususlar hedef alınmıştır.

Yukarıda sıralanan program hedeflerinden de anlaşılacağı üzere DKAB dersi sadece İslam dinine mensup öğrencilere değil, hangi mezhebi veya felsefi düşünceden olursa olsun tüm öğrencilere hitap eden bir derstir.

Dolayısıyla davacının çocuğunun diğer dersleri nasıl okumak zorundaydı bu dersi de okuma zorunluluğu bulunmaktadır. Çünkü bu ders toplumsal barışı, karşılıklı sevgi, saygı ve hoşgörüyü, ortak değerlerde birleşmeyi hedefleyen bir derstir.

Davacının çocuğunun DKAB derslerinden muaf tutulması talebinin idari makamlarca reddedilmiş olması ve idari yargı tarafından da ret kararının hukuka uygun bulunması, AİHM kararına ve Anayasaya aykırılık teşkil etmemektedir. Çünkü DKAB dersleri, yukarıda da sıralandığı üzere öğrencilere genel anlamda din ve dinler hakkında genel bilgiler vermeyi, toplumda birlik ve beraberliği sağlamayı, sevgi, saygı ve dostluk bağlarını güçlendirmeyi, vatan, millet ve devlet gibi yüce kavramları benimsetmeyi, kendisinden farklı düşünenlere karşı hoşgörülü olmayı ve karşı düşünceye saygı duymayı hedeflemiştir.

Ayrıca yürürlükte bulunan Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulu Başkanlığının 09.07.1990 gün ve 1 sayılı kararında 'Milli Eğitim Bakanlığının teklifini müteakiben, Türk vatandaşı olan, Hristiyan veya Musevi dinlerine mensup, ilköğretim ve ortaöğretime giden öğrenciler, azınlık okulları hariç tutularak, söz konusu dinlere bağlı bulunduklarını belgelendirdikleri takdirde din kültürü ve ahlak bilgisi derslerine girmeye mecbur edilemez. Ancak bu öğrenciler din kültürü ve ahlak bilgisi derslerine girmeyi istedikleri takdirde, yasal temsilcilerinin yazılı taleplerini sunmaları gerekir.' şeklinde düzenlemeye yer verilmiştir. Oysa davacının çocuğu söz konusu kararda belirtilen koşulları taşımamaktadır.

Tüm bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere davacı ile ilgili herhangi bir hak ihlali gerçekleşmemiştir."

B. Türkiye'de Yükseköğretim Öncesi Eğitim Kurumlarındaki Din Derslerinin Tarihsel Süreci

19. DKAB dersiyle ilgili hususların toplumun değişik katmanlarında uzunca bir süredir devam eden tartışmalara konu olması dikkate alınarak ve Anayasa Mahkemesinin

işbu başvuru hakkında yapacağı değerlendirmelerin ilgili toplumsal kesimler ve kamu makamları tarafından daha iyi anlaşılması amacıyla Türkiye'de yükseköğretim öncesi eğitim kurumlarındaki din derslerinin tarihsel sürecinin incelenmesi gerekir.

1. Genel Olarak

a. 1921 Anayasası Dönemindeki Gelişmeler

20. 20/1/1921 tarihli ve 85 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nda (1921 Anayasası) din eğitim ve öğretimiyle ilgili bir hüküm bulunmamaktadır.

21. Bu Anayasa döneminde yaşanan gelişmelerden din eğitim ve öğretimini de ilgilendirmesi hasebiyle;

- 29/10/1923 tarihli ve 364 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanununun Bazı Mevaddının Tavzihan Tadiline Dair Kanun'la 1921 Anayasası'nın 2. maddesi değiştirilerek anılan maddeye "*Türkiye Devletinin dini, Dini İslâmdır.*" hükmü konulduğuna,

- 3/4/1924 tarihli ve 429 sayılı Şer'îye ve Evkaf ve Erkânı Harbiye Umumiye Vekâletlerinin İlmasına Dair Kanun'la Şer'îye ve Evkaf Vekâletinin kaldırıldığına ve Diyanet İşleri Reisliği kurularak Başvekâlete bağlandığına,

- 3/4/1924 tarihli ve 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla Türkiye'deki bütün ilmiye ve tedrisiye kurumlarının Maarif Vekâletine bağlandığına, Şer'îye ve Evkaf Vekâleti veyahut hususi vakıflar tarafından idare edilen bilcümle medrese ve mekteplerin Maarif Vekâletine devredildiğine dikkat çekilebilir.

b. 1924 Anayasası Dönemindeki Gelişmeler

22. 20/4/1924 tarihinde kabul edilen 491 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun (1924 Anayasası) ilk hâlinde din eğitimi ve öğretimiyle doğrudan ilgili bir hüküm bulunmamaktadır. 1924 Anayasası'nın ilk şeklinin 2. maddesine göre ise "*Türkiye Devleti'nin dini, Dini İslâmdır.*" (Bu hüküm 10/4/1928 tarihli ve 1222 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanununun Bazı Maddelerini Muadil Kanun'la 1924 Anayasası'ndan çıkarılmıştır. 1924 Anayasası'nın anılan maddesine 5/2/1937 tarihli ve 3115 sayılı Kanun'un 1. maddesiyle laiklik ilkesi eklenmiştir). 1924 Anayasası'nın din eğitim ve öğretimini de ilgilendiren 80. maddesine göre "*Hükümetin nezaret ve murakabesi altında ve kanun dairesinde her türlü tedrisat serbesttir.*" Öte yandan 1924 Anayasası'nın inanç ve ibadet hürriyetine ilişkin düzenlemelere yer verilen 75. maddesinin ilk hâline göre "*Hiçbir kimse mensup olduğu, din, mezhep, tarikat ve felsefi içtihadından dolayı muahaze edilemez. Asayiş, adabı muaşeretini umumiye ve kavanine mugayir olmamak üzere her türlü âyinler serbesttir.*" hükmü yer almaktadır (Bu hüküm 3115 sayılı Kanun'un 8. maddesiyle "*Hiç bir kimse mensub olduğu felsefi içtihad, din ve mezhebden dolayı muahaze edilemez. Asayiş ve umumî muaşeret âdabına ve kanunlar hükümlerine aykırı bulunmamak üzere her türlü dinî âyinler yapılması serbesttir.*" şeklinde değiştirilmiştir.).

i. İlkokullar

23. Türkiye Cumhuriyeti döneminde hazırlanan ilk müfredat programı olan 1924 yılı ilk mekteplerin müfredat programında *"Kur'ân-ı Kerîm ve din dersleri"*ne 2., 3., 4. ve 5. sınıfların programlarında haftalık iki saat yer verilmiştir. Derslerin temel amacı çocuklara İslam dini hakkında bilgiler vermek ve Kur'an-ı Kerim'i öğretmektir. Programda dersin uygulamasına ilişkin verilen şu bilgiler dersin amacını da yansıtmaktadır:

- İkinci sınıf:

"Bu sınıfta Kur'an-ı Kerim elifbası gösterildikten sonra Kur'an-ı Kerim tedrisine başlanacak ve Amme Cüzü'ne devam olunacaktır..."

- Üçüncü sınıf:

"Bu sınıftaki din dersleri de Kur'an-ı Kerim'e tahsis olunacak ve bu esnada muallim münasebet düştükçe Hazreti Peygamber'in ve ashab-ı kiramın ulvi menkıbelerini izah edecektir."

- Dördüncü sınıf:

"...Bu sınıfta namaz surelerinden bazıları ezberletilir ve ameli olarak nasıl abdest alınacağı ve nasıl namaz kılınacağı öğretilir."

- Beşinci sınıf:

"Bu sınıfta Kur'an-ı Kerim tilavetine devam olunacak ve talebenin abdest ve namaz hakkındaki malumatı takviye edilecektir. Oruç nasıl tutulur, hacca nasıl gidilir (mümcelen) izah edilecektir."

24. *"Kur'ân-ı Kerîm ve din dersleri"*ne ilaveten ilkokulun her sınıfında *"musahabat-ı ahlakiye ve malumat-ı vataniyye"* dersi haftada bir saat olarak verilmiştir. Bu dersin amacı *"...gençlere Türkiye Cumhuriyeti'nin bir vatandaşı olmak sıfatıyla malik oldukları hak ve vazifelerini tanıtmak, bütün hareketlerinde hâkim olması lazım gelen ahlak esaslarını telkin etmek, ve 'l-hâsıl milli ve insani vazifelerini takdir ve ifa edebilecek bir hale getirmek"* tir. *"Musahabat-ı ahlakiye"* konuları 1., 2. ve 3. sınıflardaki derslerde, *"malumat-ı vataniyye"* konuları ise 4. ve 5. sınıflardaki derslerde verilmıştır.

25. 1926 yılı ilk mektep müfredat programında *"Kur'ân-ı Kerîm ve din dersleri"* dersi *"din dersi"* ismiyle yer almış, ders süresi haftada bir saate indirilmiş ve bu dersin 2. sınıf yerine 3. sınıfta başlaması öngörülmüştür. 1926 programında yer verilen dersin amacı da aynen 1924 yılı ilk mekteplerin müfredat programında olduğu gibi çocuklara İslam dini hakkında bilgiler vermek ve onları İslam dini çerçevesinde eğitmektir. Nitekim bu programda din derslerinin amacı *"çocuklarda Cenâb-ı Hakka karşı şükran ve muhabbet hisleri uyandırmak, onlara İslam dinini sevdirmek ve bütün Müslümanların itikatlarındaki vahdetin faydasını bildirmek"* olarak düzenlenmiştir. Hem 1924 hem de 1926 programında dinden kasıt İslam dinidir. Din dersinin *"Kur'ân-ı Kerîm ve din dersleri"*nden temel farkı Kur'an-ı Kerim öğretiminin müfredatın dışında bırakılmasıdır.

26. 1930 yılı ilk mektep müfredat programında din derslerinin beşinci sınıf öğrencilerinden velisi arzu edenlere program haricinde haftalık yarım saat, konferans tarzında

verileceği belirtilmiştir. Uygulamada 1931-1932 eğitim ve öğretim yılından itibaren din dersi, şehir ilkokulları müfredatından tamamen çıkarılmıştır. Bu yıldan sonraki ilk mektep müfredat programlarında -1940'lı yılların sonuna kadar- din dersi yer almamıştır.

27. 1930 yılı ilk mektep müfredat programının din dersleri bakımından içeriği de 1924 ve 1926 programları gibi İslam dini etrafında şekillendirilmiştir. Bununla birlikte önceki programlardan ayrı olarak 1930 programında çocuklara İslam dini hakkında birtakım bilgiler vermek ve onları İslam dini hakkında eğitmek amacı yanında onları din ve dünya işlerinin ayrılığı konusunda bilinçlendirmenin de öne çıktığı görülmektedir. Nitekim bu derste öğretilecek konulardan birisi olan *"İslam dininde akıl her şeyin fevkindedir"* konusu programda şu şekilde özetlenmiştir: *"Dünya işlerini milletin iradesi ile vazedilen kanunlar tayin eder. Beşeri muamelat bu kanunlara tabidir. Bu muamelelerin din ile alakası yoktur. Beşeri işlerde akıl ile ilim hâkimdir. İslâm dini dünyevi işlerde aklın ve ilmin hâkimiyetini kabul eder."*

28. 1930 yılı köy ilkokulları müfredat programına göre köy ilkokullarında din dersinin 3. sınıfta haftalık yarım saat olarak verileceği belirtilmiştir. Bu uygulama 1939 yılına kadar devam etmiştir. 1939 yılında din dersi köy ilkokullarından da kaldırılmıştır. Köy ilkokullarından din dersinin kaldırılmasıyla ilkokullarda din dersi tamamen kaldırılmaktadır.

29. Çok partili siyasal yaşamın başlangıcından sonra 7/2/1949 tarihli MEB Tebliğler Dergisi'nde yayımlanan MEB'in 1/2/1949 tarihli ve 70/54-26 sayılı Tamimi'yle ilkokulların 4. ve 5. sınıflarına isteğe bağlı olarak din bilgisi dersi konulması kabul edilmiş ve 15/2/1949 tarihinden itibaren bu dersin yürürlüğe konulacağı belirtilmiştir.

30. Anılan Tamim'e göre ilkokullarda Müslüman Türk çocuklarına yönelik olan bu ders, isteğe bağlı olacak ve sınıf geçmeyle ilgisi olmayacaktır. Din dersleri, ilkokulların 4. ve 5. sınıflarında mevcut derslerin saat sayısını azaltmamak kaydıyla haftada ikişer saat olmak üzere gösterilecektir. Öğrenci velileri çocuklarının din derslerine girmesini istediklerini yazılı olarak okul idaresine bildireceklerdir. Okula yeni kaydedilecek öğrencilerin velileri kayıt esnasında çocuklarının bu dersi alıp almayacağını beyan edecektir. İlk dereceli Türk özel okullarında da din dersleri bu şekilde gösterilecektir. Tamim'e göre derslerde Diyanet İşleri Başkanlığınca hazırlanıp Diyanet İşleri başkanının reisliğinde toplanan özel komisyonca incelendikten sonra Talim ve Terbiye Heyetince okullarda ihtiyari olarak okutulması uygun görülen *"Din Dersleri"* adlı kitap okutulacaktır.

31. Yukarıdaki Tamim'de mevcut derslere ek olarak öngörülen din dersi 4/11/1950 tarihli ve 3/12018 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla ilkokul programına alınmıştır. Bu kararda yer verilen ilkelere binaen 20/11/1950 tarihli MEB Tebliğler Dergisi'nde MEB'in 7/11/1950 tarihli ve 2-2061 sayılı Genelgesi yayımlanmıştır. Anılan Genelge'de dikkat çeken önemli hususlardan birisi 1/2/1949 tarihli MEB Tamimi'nde dersi almak isteyen velilerin okul idaresine başvurusu öngörülmüş iken Genelge'yle getirilen sistemde dersi almak istemeyen velilerin bu durumu okul idaresine bildirmeleri gerektiğidir. Öte yandan Tamim'de dersin haftalık iki saat, Genelge'de ise bir saat verilmesi düzenlenmiştir. Bu süre ilerleyen yıllarda artmıştır. Anılan Genelge şu şekildedir:

"İlkokulların din dersleri hakkında Bakanlar Kurulunca tensip edilen esaslar aşağıdadır. Buna göre hareket edilerek köy okullarının ilgili sınıflarında tırm, şehir okullarının ilgili sınıflarında da Türkçe derslerinden haftada birer saatin din derslerine ayrılmasının okullara tebliğini rica eder, saygılarımı sunarım."

1- *Türk çocuklarının diğer ihtiyaçlarına olduğu gibi din ihtiyaçlarına da cevap vermek üzere ilkokullarda din öğretimi yapılması ve bu derslerin diğer dersler arasına alınması uygun görülmüştür.*

2- *Bakanlıkça bastırılmış olup 1950 ders kitap listesine alınmış olan ilkokul din dersleri kitapları şimdilik maksada yeter görülmüştür.*

3- *Bu hususta öğretmenlere rehber olacak bir kitabın hazırlanması kararlaştırılmıştır.*

4- *Çok öğretmenli ilkokullarda din derslerinin bu dersleri bilhassa okutmak isteyen öğretmenlere verilmesi, bunlar da çok olduğu takdirde içlerinden daha yaşlılarının tercih edilmesi muvafık bulunmuştur.*

5- *Çocuklarına din dersi okutmak istemeyen ebeveyn bu hususu sene başında okul idaresine yazı ile bildirdiği takdirde bu çocukların din dersleri ve imtihanlarından muaf tutulması kabul edilmiştir."*

32. 1953 yılında yapılan 5. Millî Eğitim Şûrasında ilkokuldaki din derslerinin sınıf geçmeye etkili olması kabul edilmiştir. Yukarıdaki açıklamalardan anlaşıldığı üzere 1948 İlkokul Programı'nda din dersi yer almamışken daha sonra 1949 yılında din dersi verilmesine karar verilince bu ders, programa eklenmiştir. 1956 yılı ilkokul programında da din dersi yer almış ve uygulama 1961 Anayasası dönemine kadar genel olarak yukarıda anlatılan çerçevede sürdürülmüştür.

ii. Ortaokullar ve Muadili Okullar

33. 1924 yılı lise birinci devre (ortaokul) müfredat programına göre ortaokullarda din dersi 1. ve 2. sınıfta haftalık birer saattir. Bu dersler program içinde yer alan ve her öğrencinin okuduğu dersler olup ortaokullarda 1927 yılına kadar devam etmiştir. Bu derslerin içeriğinde namaz, oruç, hac, zekât, kurban gibi konularla Hz. Muhammed'in hayatı işlenmektedir. 1927 yılından sonra ortaokul programlarında din derslerine 1956 yılına kadar yer verilmemiştir.

34. 13/8/1956 tarihli ve 4/7805 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ve MEB'in bu karara binaen çıkardığı 19/9/1956 tarihli ve 4286 sayılı Genelgesi'yle resmî ortaokulların birinci ve ikinci sınıflarında haftalık serbest çalışma saatlerinden bir saatin din dersine ayrılması, çocuklarının bu dersi almasını istemeyen öğrenci velilerinin bu taleplerini ders yılı başında okul idarelerine yazı ile bildirmeleri hâlinde çocukların bu derslerden muaf olmaları benimsenmiştir. Derse devam edenler için bu ders sınıf geçmede etkilidir. Bu dersin amacı "...İslâmlığın iman, ibadet ve ahlâka müteallik esaslarının öğretilmesi..."dir.

35. 1924 yılında eğitim süresi ilkokul sonrası beş yıla çıkarılan ilköğretmen okullarının 1924 yılı programında din dersleri 1. ve 2. sınıflar için haftalık iki saat olarak yer almıştır. 1931 yılında bu ders, programdan çıkarılmıştır. Öte yandan 1927-1928 öğretim yılında kurulan ve 1933 yılında tamamen kapatılan üç yıllık köy muallim mekteplerinin birinci sınıfında da bir saatlik din dersine yer verilmiştir. 17/4/1940 tarihli ve 3803 sayılı Köy Enstitüsü Kanunu'yla köy ilkokullarına öğretmen yetiştirmek amacıyla kurulan ve 1953

yılında öğretmen okullarıyla birleştirilerek kapatılan köy enstitülerinde başlangıçta din dersi yoktur ancak 25/10/1951 tarihinde Talim ve Terbiye Kurulunun (TTK) 173 sayılı kararı ile köy enstitülerinin 3. ve 4. sınıflarına haftalık bir saat ve isteğe bağlı olmak üzere din dersi konulmuştur. İlkokullardaki din dersleri sınıf öğretmenleri tarafından verildiğinden ilköğretmen okullarında din dersi ihtiyacı oluşmuş, 1953 yılında ilköğretmen okullarının 9. ve 10. sınıflarına da haftalık bir saat zorunlu din bilgisi dersi konulmuştur.

iii. Liseler

36. 1924 Anayasası döneminde liselerde din dersi yoktur.

37. Özet olarak 1924-1948 yılları arasındaki süreçte başlangıçta ilkokul ve ortaokulda verilen din dersi 1927 yılından sonra ortaokullardan, 1931 yılında şehir ilkokullarıyla öğretmen okullarından ve son olarak 1939 yılından itibaren de köy ilkokullarından kaldırılmıştır. 1930'lu yılların başından itibaren eğitim ve öğretim sistemi, dinî eğitim ve öğretimden giderek soyutlanmıştır. Çok partili siyasal yaşamın başlangıcından sonra 1949 yılından itibaren din dersleri tekrar müfredata alınmış, ilkokullar ve ortaokullar ile öğretmen okullarının bazı sınıflarında din derslerine yer verilmiştir. Din dersleri içerik bakımından İslam dini etrafında şekillendirilmiştir. Başlangıçta zorunlu dersler arasında yer alan din dersleri 1930 yılında isteğe bağlı hâle getirilmiş, 1950 yılından itibaren ise genel olarak dersi çocuğuna aldırarak istemeyen öğrenci velilerinin ilgili okul idarelerine yazılı başvuru yapmaları koşuluyla dersten muafiyet imkânı sağlanmıştır.

c. 1961 Anayasası Dönemindeki Gelişmeler

38. 9/7/1961 tarihli ve 344 sayılı Kanun'la kabul edilen 1961 Anayasası'nın "*Cumhuriyetin nitelikleri*" kenar başlıklı 2. maddesine göre "*Türkiye Cumhuriyeti ... lâik ... bir hukuk Devletidir*". 1961 Anayasası'nın "*Vicdan ve din hürriyeti*" kenar başlıklı 19. maddesinin dördüncü fıkrasına göre ise "*Din eğitim ve öğrenimi, ancak kişilerin kendi isteğine ve küçüklerin de kanuni temsilcilerinin isteğine bağlıdır.*"

i. İlkokullar

39. Okullarda denemek ve geliştirilmek üzere kabul edilen ve 1968 yılına kadar üzerinde çalışmaların devam ettiği 1962 yılı ilkokul programı taslağında din bilgisi dersinin 4. ve 5. sınıflarda cuma günleri 1 saat olarak verilmesi öngörülmüştür. Bu ders öğrencinin isteği üzerine velinin yazılı muvafakatı alınmak şartıyla seçmeli olarak okutulacaktır. 1968 yılı ilkokul programında da din derslerinin ilkokul 4. ve 5. sınıflarda haftalık bir saat olarak verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu dersin amacı ve içeriği tıpkı önceki programlarda olduğu gibi İslam dini etrafında belirlenmiştir. Örneğin programa göre bu ders yardımıyla öğrenci "*...Allah'ın varlığına, birliğine inanmanın İslâm dininin esaslarından bulunduğunu, Hz. Muhammed'in büyüklüğünü ve hak peygamberi olduğunu kavrar.*"

ii. Ortaokullar, Liseler ve Muadili Okullar

40. 16/10/1967 tarihli MEB Tebliğler Dergisi'nde yayımlanan 21/9/1967 tarihli ve 343 sayılı TTK kararında lise ve lise derecesindeki meslek okullarının 1. ve 2. sınıflarında normal ders saatleri dışında haftada bir saat, isteğe bağlı olarak din bilgisi dersi okutulmasının uygun görüldüğü belirtilmiştir. Bu ders, devam etmek isteyen öğrenciler için sınıf geçmede etkilidir. TTK'nın 21/10/1968 tarihli MEB Tebliğler Dergisi'nde yayımlanan

1/10/1968 tarihli ve 260 sayılı kararıyla 1968-1969 ders yılı başından itibaren lise ve lise derecesindeki meslek okullarının 1. ve 2. sınıflarının ders saatlerine din bilgisi dersine devam edecek öğrenciler için bir saat ilave edilmesi kararlaştırılmıştır. Anılan karara göre bu saatler okul müdürlüklerince tespit edilecek olup günlük programın başına ve sonuna konulduğu takdirde din bilgisi dersine devam etmeyen öğrencilerin bu saatlerde okulda bulunmaları söz konusu olmayacaktır. Bir veya birden fazla şubenin din bilgisi dersinin ara saatlere konulması hâlinde bu şube veya şubelerin din bilgisi dersine devam etmeyen öğrencileri öğretmen nezaretinde serbest çalışma yapacaklardır. 27/9/1976 tarihli MEB Tebliğler Dergisi'nde yayımlanan 23/9/1976 tarihli ve 345 sayılı TTK kararı ile de "...Din Eğitimi ve öğretimi ancak kişilerin kendi isteği ve küçüklerin de kanunî temsilcilerinin isteğine bağlı olarak verilir." ilkesinden hareket edildiği de belirtilerek ortaokul ve liselerin tüm sınıfları için din bilgisi dersi öngörülmüştür. Bu bağlamda 1956'dan itibaren ortaokulların 1. ve 2. sınıflarında, 1967'den itibaren de liselerin 1. ve 2. sınıflarında okutulan bu ders anılan okulların tüm sınıflarında okutulur hâle gelmiştir. Bu tarihten sonra 1982-1983 eğitim-öğretim yılına kadar din dersleri isteğe bağlı olarak okutulmaya devam etmiştir. Bu dersler içerik olarak İslam dini eğitim ve öğretimi üzerine kurgulanmıştır. Nitekim bu derslerin amaçlarından bazıları MEB'in 23/10/1967 tarihli MEB Tebliğler Dergisi'nde yayımlanan 7/10/1967 tarihli Genelgesi'nde şu şekilde ifade edilmiştir:

“...

5- Çocuklarımıza, mensubu oldukları ve övüncünü taşıdıkları İslâm Dini'nin tamamen akılcı, medeniyetçi, ilerletici, yükseltici ve her yönden hakikatçi bir din olduğu âyetlerle hadislerden ve İslâm Ulularının özlü sözlerinden, tarihî hâdiselerden alınacak canlı misallerle gösterilecektir.

...

8- İslâm Dini'nin, Türk ruhuna ve Türk millî vicdanına uygunluğu, milletimizin bu dini gönül sevgisiyle kabul ettiği, gayretlerinin, başarılarının ve sevgiye dayandığı gerçeği üzerinde [yeteri] kadar durulacaktır...”

41. Bu dersin amaçlarından biri TTK'nın 23/9/1976 tarihli ve 345 sayılı kararında ise “İslâm Dini'nin imân, ibâdet ve ahlâk esaslarını (ilmi-hali) öğretmek ve onların bu esasları hissedip yaşamalarına imkân ve zemin hazırlamak,” olarak belirtilmiştir.

iii. Diğer Gelişmeler

42. 14/6/1973 tarihli ve 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu'nun “Laiklik” kenar başlıklı 12. maddesinin 16/6/1983 tarihli ve 2842 sayılı Kanun'la yapılan değişiklikten önceki ilk şeklinde “Türk millî eğitiminde laiklik esastır. Din eğitimi ve öğrenimi ancak kişilerin kendi isteği ve küçüklerin de kanuni temsilcilerinin isteğine bağlı olarak verilir. Bu istek kayıt esasında veliler tarafından okul idaresine yazılı olarak bildirilir.” hükmü yer almaktadır. MEB'in 17/11/1975 tarihli ve 320.1/13233 11452 sayılı Genelgesi'yle de din bilgisi dersinin diğer dersler gibi haftalık normal ders saatleri içinde okutulması ve öğrencilerin bu derse girip girmeyeceğinin veli tarafından kayıt esnasında, kayıt bildirisinde açılan özel sütuna yazılmak suretiyle bildirilmesi gerektiği belirtilmiştir.

43. Öte yandan 22/7/1974 tarihli MEB Tebliğler Dergisi'nde yayımlanan TTK kararıyla, ilk ve orta dereceli eğitim kurumlarında okutulmak üzere hazırlanan “ahlak dersleri”ne ait program 9. Millî Eğitim Şûrası'na sunulmuştur. Şûrada alınan kararlar

çerçevesinde TTK'nın aldığı 5/9/1974 tarihli ve 402 sayılı kararla ahlak derslerinin ilkökul 4. ve 5., ortaokul 6., 7. ve 8., lise ve dengi bütün ortaöğretim kurumlarının 9. ve 10. sınıflarında haftalık ders dağıtım programı içinde birer saat olarak yer alması öngörülmüştür. Bu dersin din derslerinden önemli bir farkı isteğe bağlı değil zorunlu olmasıdır. Bu ders 1982-1983 eğitim ve öğretim yılına kadar zorunlu ders olarak okutulmuştur. TTK'nın 22/7/1974 tarihli MEB Tebliğler Dergisi'nde yayımlanan kararı uyarınca ahlak derslerinin amaçlarından bazıları şunlardır:

“ Öğrencilerin:

...

4. Türk toplumunun ahlâkî ve manevî değerlerini kazanmaları için gerekli ortamı hazırlamak;

5. Toplum yaşayışını dikkatle inceleme alışkanlığı kazanmalarına böylece toplum değerlerini tanımalarına ve insan ilişkilerini anlamalarına yardımcı olmak;

6. Hür ve demokratik ilkelere dayalı sosyal yaşayışımızda yeri olan düşünce ve inanç hürriyetini kavramaları için inkân ve zemin hazırlamak;

7. Günümüze kadar gelen ve her zaman tartışma konusu yapılan dünya ve ahlâk görüşlerini tanımaları hususunda yardımcı olmak;

...

16. Geçerli ahlâk yargılarında bulunabilmeleri için gerekli ortamı hazırlamaktır.”

44. Özet olarak 1961 Anayasası döneminde Anayasa’da yer alan açık hüküm uyarınca din derslerinin kişilerin kendi isteği ve küçüklerin de kanuni temsilcilerinin isteğine bağlı olarak verilmesi benimsenmiş, din dersleri liselerin müfredatına alınmış, isteğe bağlı din dersleri yanında zorunlu ahlak dersleri de müfredattaki yerini almıştır. Din derslerinin içeriği 1924 Anayasası döneminde olduğu gibi İslam dini etrafında şekillendirilmiştir.

d. 1982 Anayasası Dönemindeki Gelişmeler

i. Anayasa Hazırlık Dönemi

45. 12 Eylül 1980 Askerî Darbesi'nden sonra TTK'nın MEB Bakanlık makamının 18/2/1982 tarihli ve 30 sayılı kararı ile onaylanan, 8/12/1981 tarihli ve 213 sayılı kararı ile temel eğitim ve ortaöğretim *din bilgisi* ders programlarının yürürlükten kaldırılması, mevcut din bilgisi dersleri ve ahlak derslerinin *din ve ahlak bilgisi dersi* adı altında birleştirilmesi ve buna göre yeniden hazırlanan *temel eğitim ve ortaöğretim din ve ahlak bilgisi dersi programının* kabul edilmesi kararlaştırılmıştır.

46. Anılan programda, din ve ahlak bilgisi dersinin ilkökul 4. sınıftan başlayarak lise son sınıfa kadar (son sınıf dâhil) verilmesi öngörülmüştür. 29/3/1982 tarihli MEB Tebliğler Dergisi'nde yayımlanan temel eğitim ve ortaöğretim din ve ahlak bilgisi dersi programında din ve ahlak öğretimının genel amacı “*Temel eğitimde ve ortaöğretimde öğrenciye, Türk Millî Eğitim politikası doğrultusunda, genel amaçlara, ilkelere ve Atatürk'ün laiklik ilkesine uygun, din, İslâm dini ve ahlak bilgisi ile ilgili yeterli temel bilgi*

kazandırmak; böylece Atatürkçülüğün, millî birlik ve beraberliğin, insan sevgisinin dinî ve ahlâkî yönden pekiştirilmesini sağlamak, iyi ahlâklı ve faziletli insanlar yetiştirmektir.” şeklinde ifade edilmiştir.

47. Anılan programda bu dersin temel eğitim kapsamında değerlendirilen ilkokul 4. ve 5. sınıflar ile ortaokul 1., 2., ve 3. sınıflarda haftalık iki saat, ortaöğretim kapsamında değerlendirilen lise 1., 2., ve 3. sınıflarda ise haftalık bir saat verilmesi öngörülmektedir. Programa göre din ve ahlak bilgisi öğretiminde amaca ulaşılabilmesi için uyulması gereken ilkelere bazıları şunlardır:

“ ...

1- Devletimizin laiklik ilkesi daima göz önünde bulundurulacak, bu ilke her zaman korunacaktır.

2- Hiçbir zaman vicdan ve düşünce özgürlüğü zedelenmeyecektir.

...

6- Ders konuları daima Atatürk İlkeleri ile bütünleştirilecektir.

...

11- Kimse dinî uygulamalara zorlanmayacaktır.

12- Haksızlık, yalancılık, riyakârlık, sahtekârlık, bencillik, tembellik ve bunun gibi davranışları islâm dininin reddettiği ve günah saydığı, her Müslümanın faziletli olması gerektiği belirtilecektir.

13- İbadetlerin Allah’a karşı saygı, sevgi, şükran duygularının ifadesi olmasının yanında, kişinin sağlığına, toplum fertlerinin birbirine sevgi ve saygı ile bağlanmalarına, yardımlaşmalarına, dayanışmalarına, fert ve toplum ilişkilerinin iyi ve düzenli bir şekilde yürütülmesine yarayan, insanı fazilete (erdeme) ve mutluluğa sevkeden davranışlar da kazandırdığı özellikle belirtilecektir.

...

17- Hz. Muhammed’in hayatı ile ilgili konular işlenirken, daima O’nun örnek ve üstün şahsiyeti esas olarak ele alınacak, bunu belgeleyen olaylardan örnekler verilecektir.

...

19- Konular yeri geldikçe ayet ve hadislerle dayalı olarak ele alınacaktır.

...

21- ...Müslümanlığın hurafeden uzak, akılcı ve çağdaş bir din olduğu çeşitli örneklerle kavratılacaktır...”

48. Programda yer alan derslerin -aşağıda ayrıntısı gösterilen- sınıflara yönelik konuları incelendiğinde din bilgisiyle ilgili kısımların İslam dini merkezinde tasarlandığı görülmektedir:

i. Temel eğitim 4. sınıf: "Allah ve Allah inancı", "Peygamberimiz ve Din", "İbadet", "İslâm'ın Şartlarına Toplu Bakış", "Namaz", "Oruç", "Zekât", "Hac", "Ailemiz-Evimiz ve Çevremiz".

ii. Temel eğitim 5. sınıf: "Allah'a İnanmak", "Meleklerle İnanmak", "Kitaplara İnanmak", "Peygamberlere İnanmak", "Ahiret Gününe İnanmak", "Kadere İnanmak", "Atatürk'ün Dinimiz ve Laiklik ile İlgili Görüşleri", "Ahlaki Görevlerimiz", "Temizlik ve Doğruluk", "Vatan Sevgisi".

iii. Temel eğitim 6. sınıf: "Din Kavramı (Bu ünite içinde dinler hakkında genel bilgi yanında Musevilik ve Hristiyanlıkla ilgili bilgiler verilmesi de öngörülmüştür.)", "İslâm'da İman ve İbadet Esasları ve Yükümlülükleri", "İslâm'da Temizlik ve Doğruluk", "Namaz", "Oruç", "Zekât", "Hac", "Kişiye ve Topluma Karşı Davranışlar", "İslâm'da Çalışmaya Verilen Önem" ve "Savurganlık".

iv. Temel eğitim 7. sınıf: Bu sınıfın ilk altı ünitesi "Allah'a İman", "Meleklerle İman", "Kitaplara İman", "Peygamberlere İman", "Ahiret Gününe İman", "Kaza ve Kadere İman"dır. Diğer üniteler "Türkler ve Müslümanlık", "Temizlik", "Laiklik ve İslamlık"tır.

v. Temel eğitim 8. sınıf: "Kur'an ve Hz. Muhammed", "İslam Dininde Kolaylık", "Bazı Tören ve Geleneklerimiz", "Dini Günler, Aylar ve Geceler", "Vatan ve Millet Sevgisi", "Bazı Görgü Kuralları", "Türkler ve Müslümanlık", "Ahlaki Görevlerimiz", "Dayanışmanın Önemi".

vi. Ortaöğretim 1. sınıf: "Din (Bu ünite içinde ilkel dinler, Çin dilleri, Hint dinleri, Musevilik ve Hristiyanlıkla ilgili bilgiler verilmesi de öngörülmüştür.)", "Dinler ve Özellikleri", "Din ve Ahlak", "Ahlak ve Sorumluluk", "Devlete Karşı Görevlerimiz", "Temizlik ve Doğruluk", "Savurganlık".

vii. Ortaöğretim 2. sınıf: "İslam Güzel Ahlaktır", "Millî Birlik ve Beraberlik", "Örf-Adet", "Kötülüklerden Kaçınma ve Kötülükleri Önleme", "Çalışmak ve Üretici Olmak", "Mutluluk", "Öğretmenlik".

viii. Ortaöğretim 3. sınıf: "İslam ve Evren", "Evrensel Bir Din Olarak İslamlık", "Yeryüzündeki Dinler ve İslam Dini", "Türk-İslam Kültür ve Uygarlığı", "Atatürk ve Dinimiz", "Ahlaki Görevlerimiz", "Adalet, Ahlak ve Din".

49. 12 Eylül 1980 Askerî Darbesi sonrası anayasa hazırlık çalışmaları kapsamında Danışma Meclisi Genel Kurulunun 23/9/1982 tarihli ve 156. Birleşiminde görüşülerek kabul edilen Türkiye Cumhuriyeti Anayasası tasarısnın 24. maddesinin dördüncü fıkrası şöyledir:

"Din ve ahlak eğitim ve öğretimi, ilk ve ortaöğretim kurumlarında zorunlu olup, Devletin denetim ve gözetimi altında yapılır. İslam dinine mensup olmayan kişilerin din derslerini takibi isteklerine bağlıdır."

50. Anılan maddeye ilişkin Danışma Meclisi gerekçesinin ilgili kısmı şu şekildedir:

“...istismar ve suiistimali önlemek amacıyla, din ve ahlak eğitim ve öğretimi devlet denetimi ve gözetimi altına alınmıştır. Keza bu eğitim, ilk ve orta öğretimde zorunludur. Gayri müslimler, bu zorunlu eğitim dışında bırakılmışlardır...”

51. Millî Güvenlik Konseyi Anayasa Komisyonunun 17/10/1982 tarihli ve E.1/397 K.2 sayılı kararıyla kabul ettiği Türkiye Cumhuriyeti Anayasası tasarısının 24. maddesinin dördüncü fıkrası şöyledir:

“Din ve ahlak eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanunî temsilcisinin talebine bağlıdır.”

52. Anılan maddeye ilişkin Millî Güvenlik Konseyi Anayasa Komisyonunun değişiklik gerekçesinin ilgili kısmı ise şu şekildedir:

“...din eğitim ve öğretiminin, Devletin denetimi ve gözetimi altında olmak kaydıyla kişilerin kendi isteğine, küçüklerin ise kanunî temsilcisinin talebine bağlı olduğu ancak, din kültürü ve ahlak öğretiminin ilk ve ortaöğretim kurumlarında, okutulması gerekli zorunlu dersler arasında yer alacağı gösterilmiştir.”

53. Danışma Meclisi ve Millî Güvenlik Konseyi Anayasa Komisyonu tarafından hazırlanan metinler ve gerekçeler karşılaştırıldığında farklar şu şekilde belirtilebilir:

- Danışma Meclisince kabul edilen madde metni ve gerekçesine göre ilk ve ortaöğretimde zorunlu tutulan husus hem din ve ahlak öğretimi hem de eğitimdir. Gayrimüslimler, bu zorunlu öğretim ve eğitimin dışında bırakılmıştır.

- Millî Güvenlik Konseyi Anayasa Komisyonu tarafından kabul edilen madde metni ve gerekçesinde ise ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulması gereken zorunlu dersler arasında din kültürü ve ahlak öğretiminin yer alacağı belirtilmiş; bunun dışındaki din eğitim ve öğretiminin devletin denetimi ve gözetimi altında olmak kaydıyla kişilerin kendi isteğine, küçüklerin ise kanunî temsilcisinin talebine bağlı olduğu belirtilmiş ve gayrimüslimler de dâhil olmak üzere herhangi bir toplumsal kesim açısından bir istisna öngörülmemiştir.

54. Millî Güvenlik Konseyi tarafından kabul edilen Anayasa tasarısı, halkoyuna sunulmak üzere 20/10/1982 tarihli ve 17844 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanmıştır. Tasarıda “din ve ahlak bilgisi” dersinin adı “din kültürü ve ahlak öğretimi” şeklinde yer almıştır. TTK da 21/10/1982 tarihli ve 139 sayılı kararıyla dersin adını “din kültürü ve ahlak bilgisi” olarak değiştirmiştir. 7/11/1982 tarihli halk oylamasıyla kabul edilen 2709 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nın (1982 Anayasası) 24. maddesinde esasen ders adı yer almamaktadır. Sadece zorunlu dersler arasında (herhangi bir ad altında) “din kültürü ve ahlak eğitimi”nin de yer alması öngörülmektedir.

ii. 1982 Anayasası Dönemi

55. 1982 Anayasası’nın “Cumhuriyetin nitelikleri” kenar başlıklı 2. maddesine göre “Türkiye Cumhuriyeti ... lâik ... bir hukuk Devletidir.”. 1982 Anayasası’nın “Din ve vicdan hürriyeti” kenar başlıklı 24. maddesinin dördüncü fıkrasına göre ise “Din ve ahlak eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve

ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanunî temsilcisinin talebine bağlıdır.”

56. Din eğitim ve öğretimi ile yakından ilgisi bulunan ve 1937 yılından itibaren anayasalarımızdaki temel ilkelere biri olan laiklik kavramı, Anayasa'nın "Başlangıç"ı ile 2., 13., 14., 68., 81., 103., 136. ve 174. maddelerinde yer almıştır.

57. 17/6/1983 tarihli ve 2842 sayılı Kanun ile 1739 sayılı Kanun'un 12. maddesi aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir.

"IX — Lâiklik

Madde 12- Türk milli eğitiminde lâiklik esastır. Din kültürü ve ahlâk eğitimi ilköğretim ve ortaokullar ile lise ve dengi okullarda okutulan zorunlu dersler arasında yer alır.”

58. Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulu Başkanlığının 30/6/1986 tarihli MEB Tebliğler Dergisi'nde yayımlanan 8/5/1986 tarihli ve 16 sayılı kararıyla Atatürkçü nesiller yetiştirmek amacı ile Atatürk ilke ve inkılaplarının sistemli ve düzenli bir şekilde her tür ve derecedeki okulun öğretim programlarına ve ders kitaplarına yansıtılmasını sağlamak üzere bazı konuların öğretim programlarında yer alması sayılması ve belirlenen esaslar doğrultusunda ders kitaplarına işlenmesi kararlaştırılmıştır. Bahsi geçen kararın eki programda ilköğretim birinci sınıftan lise son sınıfa kadar ilgili derslerin hangi ünitelerinde Atatürk'ün hayatı veya işlenen konuyla ilgili görüşlerinin verileceği gösterilmiştir. Konuların eklendiği dersler arasında DKAB dersi de yer almaktadır.

59. Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulu Başkanlığının 20/10/1986 tarihli MEB Tebliğler Dergisi'nde yayımlanan 3/10/1986 tarihli ve 28 sayılı kararıyla DKAB dersinin genel ilkeleri şu şekilde yeniden düzenlenmiştir:

“...Bu programın hazırlanmasında, okullarımızın bazı sınıflarında az sayıda da olsa Musevilik, Hristiyanlık ve diğer dinlere mensup öğrencilerin bulunabileceği hususu da dikkate alınmıştır. Böylece millî kültür unsurlarını ve genel kültürü destekleyici nitelikte olmak üzere, bu programdaki konuların detaylandırılması sırasına göre İslâmiyet, Musevilik, Hristiyanlık ve diğer dinler hakkındaki bilgiler de yer verilmiştir...

Bu programda, % 99'u müslüman olan ülkemizde İslâm Dinine ait bilgilere daha fazla yer verilmiş olması, hem öğrencilerin bu konudaki ihtiyaçlarının karşılanması bakımından, hem de tarihimizi, edebiyatımızı, musikimizi ve diğer sanat varlıklarımızı tanıtmak, benimsetmek, sevdirmek ve kısaca onları millî kültürümüzün bir üyesi yapmak açısından büyük önem taşımaktadır.

Bütün bu hususlar göz önünde bulundurularak, bu programın öğretiminde genel amaca ulaşabilmek için aşağıdaki ilkelere uyulacaktır:

1. Devletimizin laiklik ilkesi daima gözönünde bulundurulacak, bu ilke her zaman titizlikle korunacaktır, hiç bir zaman vicdan ve düşünce özgürlüğü zedelenmeyecektir. Kimse dini uygulamalara zorlanmayacaktır.

4. Azınlık okulları dışındaki okullarımızda öğrenim gören T.C. uyruklu Hristiyanlık ve Musevilik dinlerine mensup öğrencilere; Kelime-i Şahadet, Kelime-i Tevhid, Besmele, Amentü, Ayet, Süre ve Namaz duaları ezberletilmeyecek; Namaz, Oruç, Zekat ve Hacca ait uygulamaya yönelik bilgiler öğretilmeyecektir. Dolayısıyla söz konusu öğrenciler aynı konulardan ölçme ve değerlendirme açısından sorumlu tutulmayacaklardır.

...

12. Haksızlık, yalancılık, riyakarlık, sahtekarlık, bencillik, tembellik ve bunun gibi davranışları İslâm Dininin reddettiği ve günah saydığı, her müslümanın faziletli olması gerektiği belirtilecektir.

13. İbadetlerin Allah'a karşı saygı, sevgi, şükran duygularının ifadesi olmasının yanında, kişinin sağlığına, toplum fertlerinin birbirine sevgi ve saygı ile bağlanmalarına, yardımlaşmalarına, dayanışmalarına, fert ve toplum ilişkilerinin iyi ve düzenli bir şekilde yürütülmesine yarayan, insanı fazilete (erdeme) ve mutluluğa sevkeden davranışlar da kazandırdığı özellikle belirtilecektir.

...

17. Hz. Muhammed'in hayatı ile ilgili konular işlenirken, daima O'nun örnek ve üstün şahsiyeti esas olarak ele alınacak, bunu belgeleyen olaylardan örnekler verilecektir.

...

19. Konular yeri geldikçe ayet ve hadislere dayalı olarak ele alınacaktır.

...

21. Müslümanlığın hurafeden uzak akılcı ve çağdaş bir din olduğu çeşitli örneklerle kavratılacaktır..."

60. Genel ilkelerde yapılan yeni düzenlemede eski düzenlemeye kıyasla en önemli husus; DKAB dersi programının hazırlanmasında okulların bazı sınıflarında Musevilik, Hristiyanlık ve diğer dinlere mensup öğrencilerin bulunabileceğinin dikkate alınmış olması ve Türk vatandaşı olan Hristiyanlık ve Museviliğe mensup öğrencilere kelime-i şahadet, kelime-i tevhid, besmele, amentü, ayet, sure ve namaz dualarının ezberletilmeyeceğine; namaz, oruç, zekât ve hacca ait uygulamaya yönelik bilgiler verilemeyeceğine, bu öğrencilerin aynı konulardan ölçme ve değerlendirme açısından sorumlu tutulmayacaklarına yönelik düzenlemelerdir.

61. Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulu Başkanlığının 9/2/1987 tarihli MEB Tebliğler Dergisi'nde yayımlanan 29/1/1987 tarihli ve 1 sayılı kararıyla T.C. uyruklu, Hristiyanlık ve Museviliğe mensup öğrencilerden isteyenlerin bu dinlerden birine mensubiyetlerini belgelendirmek şartıyla kelime-i şahadet, kelime-i tevhid, besmele, amentü, ayet, sure, namaz duaları, namaz, oruç, zekât ve hac konularının derste işlenmesi sırasında sınıfta bulunmayabilecekleri düzenlenmiştir.

62. Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulunun 23/7/1990 tarihli MEB Tebliğler Dergisi'nde yayımlanan 9/7/1990 tarihli ve 1 sayılı kararında azınlık okulları dışında kalan ilk ve ortaöğretim okullarında öğrenim gören T.C. uyruklu, Hristiyanlık ve Museviliğe mensup öğrencilerin -bu dinlerden birine mensup olduklarını belgelendirmeleri kaydıyla- DKAB

dersine girmelerinin zorunlu olmadığı ancak bu derse girmek istedikleri takdirde velilerinden yazılı dilekçe getirmelerinin gerekli olduğu belirtilmiştir.

63. TTK Başkanlığının 13/4/1992 tarihli MEB Tebliğler Dergisi'nde yayımlanan 28/2/1992 tarihli ve 47 sayılı kararıyla DKAB dersinin genel ilkeleri Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulu Başkanlığının 3/10/1986 tarihli ve 28 sayılı kararında yer aldığı şekliyle benimsenmiştir.

64. TTK'nın Ekim 2000 tarihli MEB Tebliğler Dergisi'nde yayımlanan 19/9/2000 tarihli ve 373 sayılı kararıyla, 28/2/1992 tarihli ve 47 sayılı kararıyla kabul edilen temel eğitim (4., 5., 6., 7. ve 8. sınıf) DKAB dersi öğretim programları uygulamadan kaldırılmış ve ilköğretim okulu (4., 5., 6., 7. ve 8. sınıf) DKAB dersinin yeni programı 2000-2001 yılında uygulanmak üzere kabul edilmiştir. Bu programda DKAB dersinin öğrenme ve öğretme süreçlerinde uyulması gereken ilkelerden bazıları şu şekilde belirlenmiştir:

"Bu programın uygulanmasında genel amaçlara ulaşabilmek için aşağıdaki ilkelere uyulacaktır:

1. Lâiklik ilkesi daima göz önünde bulundurulacaktır. Din, vicdan, düşünce ve ifade özgürlüğü zedelenmeyecektir.

2. Dinsel anlayış ve uygulama farklılıklarının birer zenginlik olduğu fark ettirilecektir.

...

5. Dinin millî kültürü oluşturan önemli unsurlardan biri olduğu gerçeği göz önünde bulundurulacaktır.

...

10. İbadetlerin, Allah'a karşı sevgi, saygı ve şükran duygularının ifadesi olmasının yanında, kişinin sağlığına, toplum fertlerinin birbirine sevgi ve saygı ile bağlanmalarına, yardımlaşmalarına, dayanışmalarına imkân veren; fert ve toplum ilişkilerinin iyi ve düzenli bir şekilde yürütülmesine yarayan, insanı erdeme ve mutluluğa götüren kazanımları fark ettirilecektir.

11. Hz. Muhammed ile ilgili konular işlenirken, onun ahlâkî kişiliği ile ilgili örnekler verilecektir.

...

13. Konular, ilgili ayet ve hadis meâlleriyle desteklenecek, okuma parçaları, hikâye ve resimlerle açık ve anlaşılır hâle getirilecektir.

14. Tüm eğitimsel süreçlerde, konuların işlenmesinde ve örneklerin belirlenmesinde Kur'anî (Kur'an'a ait) olan ile sonradan üretilenlerin ayırt edilmesine özen gösterilecektir. Bunun için toplumsal ve sosyal olaylar da dikkate alınarak nelerin Kur'an kaynaklı nelerin ise örf, âdet, gelenek, inanış, yaşam biçimi, kültürel etkileşim vb. kaynaklı olduğu açıklanarak vurgulanacaktır.

-Öğrencilerin okul dışından getirdiği yanlış ve eksik dinî bilgi ve anlayışlar, bilimsel bir yaklaşımla ele alınacaktır.

-İslâmın, hurafeden uzak, akalıcı ve evrensel bir din olduğu çeşitli örneklerle kavratılacaktır.

15. İslâmın belli kalıplar, kuru bilgi ve yüzeysel davranışlardan ibaret olmadığı, aksine sürekli canlılık ve ilerleme isteyen bir din olduğu gerçeği kavranılacaktır.

16. ...Öğrencilere verilecek ödevler, bu ders ile ilgili Diyanet İşleri Başkanlığınca hazırlanmış ve Bakanlığımızca da uygun görülen Kur'an-ı Kerim Meâlî, İlmihâl ve Dinî Terimler Sözlüğü gibi kaynaklardan yararlanılarak onların yaşanan dinî hayatı görüp algılamalarına olanak verecek şekilde olacaktır."

65. 22/10/2001 tarihli ve 24561 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren Millî Eğitim Bakanlığı Açık Öğretim Ortaokulu Yönetmeliği'nin 30. maddesinin ikinci fıkrasının (c) bendinde "Müslümanlıktan başka diğer dinlere mensup olanlar, beyanlarına göre isterlerse "Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi" dersinden, muaf tutulurlar." şeklinde düzenlemeye yer verilmiştir.

66. TTK'nın 19/9/2000 tarihli ve 373 sayılı kararıyla kabul edilen temel eğitim (4., 5., 6., 7. ve 8. sınıf) DKAB dersi öğretim programları AİHM'in *Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye* kararına konu olmuştur.

67. Anılan karara konu olayda kendisinin ve ailesinin Alevilik mensubu olduğunu belirten Hasan Zengin 23/2/2001 tarihinde İstanbul İl Millî Eğitim Müdürlüğüne başvurarak kızının DKAB derslerinden muaf tutulması talebinde bulunmuştur. Bu başvuruda ailesinin Alevilik mensubu olduğunu belirterek İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi gibi uluslararası sözleşmeler bağlamında ebeveynin çocuklarının alacağı eğitimin şeklini seçme hakları bulunduğunu vurgulamıştır. Buna ilave olarak zorunlu DKAB dersinin laiklik ilkesi ile bağdaşmadığını iddia etmiştir. Müdürlük bu talebe, Anayasa'nın 24. maddesi ile 1739 sayılı Kanun'un 12. maddesi çerçevesinde muafiyet talebini kabul etmenin mümkün olmadığı cevabını vermiştir. Hasan Zengin, karara karşı İstanbul İdare Mahkemesinde dava açmıştır. İdare Mahkemesi, Anayasa'nın 24. maddesi ile 1739 sayılı Kanun'un 12. maddesi çerçevesinde işlemde hukuka aykırılık bulunmadığı gerekçesiyle davayı reddetmiştir. Kararın Hasan Zengin tarafından temyizi üzerine Danıştay, ilk derece mahkemesinin kararını usul ve yasaya uygun olduğu gerekçesiyle onamış; temyiz talebini reddetmiştir. Hasan Zengin, bu karar üzerine Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne (Sözleşme) ek (1) No.lu Protokol'ün 2. maddesinin (P1-2) ikinci cümlesi ve Sözleşme'nin 9. maddesinde korunan haklarının ihlal edildiği iddiasıyla AİHM'e başvurmuştur.

68. Hükûmet bu başvuru kapsamında AİHM'e sunduğu görüşte, düzenleme yetkisi temelinde suistimali önlemek amacıyla eğitim ile din ve ahlak öğretiminin devlet denetiminde yürütüldüğünü ileri sürmüştür. Hükûmet görüşüne göre devlet, bu alanda takdir yetkisine sahiptir. Hükûmet, bu çerçevede TTK'nın 19/9/2000 tarihli ve 373 sayılı kararındaki ilkelere atıfta bulunmuş ve söz konusu derslerin farklı geçmişlere sahip öğrenciler arasında anlayış, hoşgörü ve saygıyı ve her bireyin kimliğine, Türkiye'nin ulusal tarih ve değerlerine, diğer dinlere ve yaşam felsefelerine karşı saygı ve anlayışı geliştirmek amacıyla düzenlendiğini vurgulamıştır. Hükûmet, Anayasa'nın 24. maddesine ve 1739 sayılı Kanun'un 12. maddesine uygun olarak dinî otoriteler tarafından değil Millî Eğitim Bakanlığı tarafından düzenlenen ders programının laiklik ilkesi ile uyumlu olduğunu ve kesinlikle mezhebe dayalı eğitim yapılmadığını vurgulamıştır. Bu çerçevede başvuruclarının dinî

konulardaki öğretimin İslamiyet'in Sünni anlayışına dayandırıldığı şeklindeki iddiasına karşı çıkmıştır. Hükûmete göre DKAB derslerinde belli bir dinin öğreti ve âdetlerine ilişkin özel bir eğitim verilmemekte, farklı dinler hakkında genel bilgiler verilmektedir. Ayrıca dersin zorunlu olması sadece öğrencilerin derslere katılmaları gerektiği manasına gelmektedir. Hükûmet ayrıca bu dersler objektif, çoğulcu ve tarafsız bir şekilde öğretildiği sürece sadece öğrencilere İslam inancına ilişkin öğretim sağlamanın Sözleşme kapsamında bir sorun ortaya çıkarmayacağını ileri sürmüştür. Hükûmete göre diğer din ve yaşam felsefelerine kıyasla İslam dini öğrenimine daha çok zaman ayrılmasının çağdaş Türk toplumunda meşru sebepleri vardır. Bu özellikle Türkiye'nin laik bir devlet olması ve bu nedenle söz konusu bilginin aktarılması için en uygun kurumun okullar olması yönüyle böyledir (*Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye*, §§ 40-42).

69. Hükûmet savunmasında ayrıca DKAB dersinin programının İslam'ın bir mezhebine veya ülkede yer alan bir tarikata mensup olanların görüşlerini gözönünde bulundurmamış olduğunu belirtmiştir. İlaveten daha çok felsefe alanına ait görünen Alevi inancına ilişkin bilginin daha derinlikli bir öğretim gerektirdiğini, bu nedenle bu konudaki bilgilerin 9. sınıfta verildiğini iddia etmiştir. Hükûmet, dersin zorunlu olmasının çocukları fanatizme yol açan uydurma hikâyelerden ve yanlış bilgilerden koruma gerekliliğinden ortaya çıktığını vurgulamıştır. Bu bağlamda Lozan Antlaşması ile Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulunun 1 sayılı kararı uyarınca *Musevi ve Hristiyan öğrencilerin bu derslerden muaf olduğunu* vurgulamıştır. Hükûmet bu başvuruya ilişkin duruşma sırasında ayrıca *ateist olan bireylerin bu dersten muafiyet talep etmeleri hâlinde bu taleplerin yetkili makamlarca değerlendirildiğini* ifade etmiştir. Öğretimin laiklik ilkesine uyumunu sıkı bir şekilde denetleyen idare mahkemelerinin denetimi altında yapıldığına da işaret etmiştir. Ayrıca ilköğretim okulu derslerinden sorumlu öğretmenler üniversitede bu alanda eğitim görmüşler ve DKAB disiplini alanında diploma almışlardır. Ortaokulda bu derslerden sorumlu öğretmenlerin ise ilahiyat fakültesinden lisansüstü düzeyinde diplomaları vardır. Son olarak Hükûmete göre AİHM'in yerleşik içtihadı uyarınca, müfredatın düzenlenmesi ve içeriği devletin takdir yetkisi alanında kalmaktadır. Dolayısıyla P1-2, ebeveynlere devletin bu yetkisine itiraz etme yetkisi vermemektedir. Bunun aksi durumda kurumsallaşmış eğitimi uygulamak mümkün değildir (*Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye*, §§ 43-46).

70. AİHM, bu davada DKAB dersi konusunda okullarda verilen öğretimin genel olarak Müslüman inancının temel ilkeleri konusunda öğretim sağladığı ve onun temel unsurlarının öğretimine diğer din ve felsefelere nazaran daha büyük bir öncelik verdiği tespiti yapmıştır. Mahkeme devletin laik niteliğine karşın İslamiyet'in Türkiye'de çoğunluk dini olması dikkate alındığında bunun tek başına çoğulculuk ve nesnellik ilkelerinden endoktrinasyona yol açan bir sapma olarak görülemeyeceği kanaatine varmıştır. AİHM bununla birlikte Türkiye'de geçerli olan dinsel çeşitliliğin din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinde dikkate alınmadığını, özellikle Alevi inancına sahip topluluğun Türk nüfustaki oranı çok büyük olmasına rağmen, öğrencilerin Alevi inancının itikat veya ibadet unsurları hakkında eğitim almadığını, bu konuda müfredatta yer alan bazı bilgilerin de bu öğretimdeki eksikleri telafi etmekte yetersiz kaldığını ifade etmiştir. AİHM bu kapsamda din kültürü ve ahlak konusunda verilen öğretimin nesnellik ve çoğulculuk ölçütlerini karşıladığının ve daha spesifik olarak başvurucuların özel durumunda Eylem Zengin'in müfredatın yetersiz olduğu açıkça görülen bir konu olan Alevi inancına mensup babasının dinî ve felsefi inançlarına saygı gösterdiğinin kabul edilemeyeceği sonucuna varmıştır. AİHM'e göre sadece Hristiyan ve Yahudilere bu dersten muafiyet imkanı getirilmesi, bu dersin tarafsızlığına ilişkin argümanlar dikkate alındığında sorunludur. Hükûmetin bu muafiyetin ateizm gibi başka dinî ve felsefî inançlar bakımından da genişletilebileceği argümanı kapsamında AİHM

-muafiyetin kapsamı her ne olursa olsun- ilgililerin okul yönetimlerini dinî ve felsefi inançları konusunda bilgilendirmek durumunda bırakılmalarının muafiyet uygulamasını vicdan özgürlüğüne saygı noktasında uygunsuz bir araca dönüştürdüğü kanaatindedir. Sonuç olarak AİHM muafiyet usulünün bu hâliyle uygun bir yöntem olmadığını ve din derslerinde öğretilenin çocukların üzerinde okul ile kendi değerleri arasında bağlılık çatışmasına yol açabileceğini düşünebilecek ebeveynlere yeterince koruma sağlamadığını kabul etmiştir. AİHM'e göre bu durum özellikle Sünni İslam'dan farklı dinî veya felsefi inanışlara sahip ebeveynlerin çocukları için uygun bir seçim yapma imkânının öngörülmediği koşullarda geçerlidir. Din dersinden muafiyet işlemi ebeveynleri ağır bir yük altına sokabilmekte ve onları çocuklarının din dersinden muaf tutulmaları için dinî ya da felsefi inançlarını ifşa etmeye mecbur kılmaktadır. AİHM bu gerekçelerle başvurucların P1-2'nin ikinci cümlesi kapsamındaki haklarının ihlal edildiğine karar vermiştir (*Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye*, §§ 61-77).

71. Danıştay 2007 yılının sonuna kadar olan dönemde DKAB dersi programının iptali istemiyle açılan davaları Anayasa ve ilgili mevzuat uyarınca okutulması zorunlu olan bu dersle amaçlananın öğrencilere din eğitimi vermek değil genel olarak -dinler ve toplumun din yapısı gözönüne alınarak- daha çok İslam dini hakkında kültür kazandırmak olduğu gerekçeleriyle reddetmiştir (bkz. § 91).

72. Ancak Danıştay AİHM'in *Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye* kararından sonra bu kararda yer verilen tespitlere atıfla DKAB derslerinin Anayasa'da öngörülen içerikte olmadığı, belirli bir din anlayışını esas aldığı açık olduğu sonucuna ulaşmış ve din eğitiminin de kişilerin kendi isteğine, küçüklerin ise kanuni temsilcilerinin talebine bağlı olmasını gerekçe göstererek söz konusu derslerin mevcut içerikleriyle zorunlu tutulmasının hukuka aykırı olduğuna karar vermiştir (bkz. § 92).

73. TTK'nın Nisan 2005 tarihli MEB Tebliğler Dergisi'nde yayımlanan 31/3/2005 tarihli ve 16 sayılı kararıyla, 28/2/1992 tarihli ve 47 sayılı TTK kararıyla kabul edilen DKAB 9., 10. ve 11. sınıf dersi öğretim programının 2005-2006 öğretim yılından itibaren uygulamadan kaldırılması, ortaöğretim 9., 10., 11 ve 12. sınıflar DKAB dersi öğretim programının 2005-2006 öğretim yılından itibaren kabulü kararlaştırılmıştır.

74. TTK'nın Şubat 2007 tarihli MEB Tebliğler Dergisi'nde yayımlanan 28/12/2006 tarihli ve 410 sayılı kararıyla, 19/9/2000 tarihli ve 373 sayılı kararı ile kabul edilerek uygulamaya konulan ilköğretim DKAB dersi (4, 5, 6, 7 ve 8. sınıflar) öğretim programının 2007-2008 öğretim yılından itibaren uygulamadan kaldırılması, yeni İlköğretim DKAB dersi (4, 5, 6, 7 ve 8. sınıflar) öğretim programının 2007-2008 öğretim yılından itibaren uygulanmak üzere kabulü kararlaştırılmıştır (Başvurucunun olay tarihinde 4. sınıf öğrencisi olan kızının muaf tutulmasını istediği DKAB dersi bu programa göre verilmektedir.).

75. Danıştay, TTK'nın 28/12/2006 tarihli ve 410 sayılı kararı ile müfredatta yapılan değişiklik sonucunda ülkemizde çoğulculuk anlayışı içinde, nesnel ve rasyonel bir şekilde DKAB öğretimi verildiği sonucuna ulaşmış; Anayasa'nın 24. maddesi ve 1739 sayılı Kanun'un 12. maddesinde hiçbir ayırım yapılmadan tüm vatandaşlar için DKAB dersinin zorunlu tutulması karşısında DKAB dersinden muafiyet istemlerinin reddinde hukuka aykırılık görmemiştir (bkz. § 93).

76. TTK'nın Şubat 2011 tarihli MEB Tebliğler Dergisi'nde yayımlanan 30/12/2010 tarihli ve 328 sayılı kararıyla İlköğretim DKAB dersi (4-8. sınıflar) öğretim programında,

329 sayılı kararıyla da ortaöğretim DKAB dersi (9-12. sınıflar) öğretim programında 2011-2012 öğretim yılında uygulanmak üzere değişiklik yapılmasına karar verilmiştir. Anılan kararlarla tekrar düzenlenen, TTK'nın 31/3/2005 tarihli ve 16 sayılı kararı ile kabul edilen ortaöğretim (9-12. sınıflar) ve 28/12/2006 tarihli ve 410 sayılı kararı ile kabul edilen ilköğretim DKAB dersi (4-8. sınıflar) öğretim programları AİHM'in *Mansur Yalçın ve diğeri/Türkiye* (B. No: 21163/11, 21/9/2014) kararına konu olmuştur.

77. Anılan karara konu olayda, Alevi inancına sahip olan başvuruçuların çocukları olayların meydana geldiği dönemde ortaöğretim kurumlarında öğrencidir. Başvuruçular 22/6/2005 tarihinde MEB'den DKAB ders programının revize edilmesi ve ders müfredatında Alevilerin kültür ve felsefelerine de yer verilmesi amacıyla Alevi inancı liderleriyle bir istişare süreci başlatmasını istemiş; ayrıca bu derslerin öğretmenlerinin zorunlu bir hizmet içi eğitime tabi tutulmalarını, bir denetim ve takip mekanizması oluşturulmasını talep etmiştir. MEB Din Öğretimi Genel Müdürlüğü 15/7/2005 tarihli cevap yazısıyla talebi reddetmiştir. Taleplerin reddi üzerine başvuruçular ile birlikte 1.905 kişi daha Ankara İdare Mahkemesinde Genel Müdürlüğün kararı hakkında iptal davası açmıştır. Ankara İdare Mahkemesi, DKAB dersleri kapsamında verilen eğitim ile ilgili olarak bir rapor düzenlenmesi amacıyla resen üç bilirkişiden oluşan bir kurul tayin etmiştir. Başvuruçular da Mahkemeye kendileri tarafından hazırlattırılan raporları sunmuşlardır. Ankara İdare Mahkemesi yargılama sonunda -resen atanan bilirkişi raporlarına atıfla- yürürlükten kaldırılan ve yeni müfredata göre hazırlanan kitaplarda dinî konuların mezhepler üstü bir yaklaşım kullanılarak işlendiği kanaatine ulaşmıştır. Mahkeme, devletin tarafsızlığı ilkesine riayet edildiği ve yeni konuların ülkenin eğitimsel ihtiyaçları gözönünde bulundurularak seçildiği sonucuna varmış; taleplerinin reddedilmesinin ilgili mevzuata uygun olduğu gerekçesiyle başvuruçuların davasını reddetmiştir. Başvuruçuların kararı temyizi üzerine karar, Danıştayca onanmıştır. Başvuruçular bu karar üzerine P1-2'nin ikinci cümlesi ve Sözleşme'nin 9. ve 14. maddelerinde korunan haklarının ihlal edildiği iddiasıyla AİHM'e başvurmuştur.

78. Hükümet bu başvurunun esası kapsamında AİHM'e sunduğu görüşte DKAB derslerinin daha önceki müfredatında olduğu gibi yeni müfredatta da ders kitaplarının din kültürü, ahlak bilgisi ile millî ve manevî değerler olmak üzere üç konuyu incelediğini ifade etmiştir. Hükümet, ahlak bilgisi ve manevî değerlere ilişkin konuların bütün vatandaşlar için ortak olduğunu, din kültürü konularının ise mezhepler üstü bir yaklaşımla ve nesnel biçimde, Müslüman inancının genel kabul gören yorumuna öncelik verilerek, İslam'ın mezheplerinden herhangi birine ayrıcalık tanımaksızın işlendiğini belirtmiştir. Hükümet; sonrasında başvuruçuların İdare Mahkemesinde açtığı dava devam ederken öğrencilerin gelişim seviyesini de dikkate alacak şekilde Alevi-Bektaşî inancına ilişkin konuların ilköğretim ve ortaöğretim kurumlarının programına dâhil edildiğini, ders kitapları hazırlanırken Aleviler tarafından yazılan eserlerin de dikkate alındığını, ayrıca programda değişiklik yapılmasından sonra programın Alevilik, Caferilik, Hanefilik, Şafilik, Şiiilik ve diğer tasavvufî akımlar gibi farklı inançlara ilişkin bilgileri de içerdiğini ifade etmiştir. Hükümet göre din öğretimi dersi kapsamında yalnızca belli bir dinle (İslamiyet, Hristiyanlık veya Musevilik) ilgili bilgiler sunulması sistematik endoktrinasyon olarak nitelendirilemez ve bu çerçevede İslamiyet hakkında bilgiler içeren bir DKAB ders müfredatının din eğitimi değil din öğretimi sunduğu kabul edilmelidir. Hükümet ayrıca DKAB ders programının İslam dini eğitimi vermek üzere tasarlanmadığını, çoğulcu ve nesnel biçimde hazırlandığını, bu nedenle ebeveynlerin çocuklarını kendi dinî ve felsefî inançlarına göre yetiştirme hakkına müdahale teşkil etmediğini ifade etmektedir. İlave olarak müfredatın uygulanmasına ilişkin olarak öğretmenlere yönelik yazılı talimatlara göre laiklik ilkesine riayet edilmesi gerektiğini ve

çocukların dinî uygulamalara katılmaya ya da ders kitaplarında yer alanlar dışındaki ayet ve hadisleri yazmaya veya ezberlemeye zorlanamayacaklarını belirtmektedir. Hükûmete göre bu derslerde diğerleri yanında namaz, abdest, gusûl, teyemmüm vb. konulardaki çeşitli Müslümanlık uygulamaları gerek görüldüğünde açıklanabilmektedir (*Mansur Yalçın ve diğerleri/Türkiye*, §§ 53-57).

79. Diğer yandan Hükûmet; DKAB dersi programını hazırlamak için MEB yetkililerinin İslam dini ve diğer farklı dinler ya da inançlara ilişkin bilimsel verilere dayandığını, İslam dinine ilişkin bilgiler hakkında belli bir dinî gruba dayanan her türlü yaklaşımdan kaçındığını, aksine Türkiye’deki çeşitli dinî grupların bakış açılarını gözönünde bulundurduğunu ileri sürmüştür. İlave olarak Alevi vatandaşların talep ve beklentilerine karşılık Alevilik inancına ilişkin bazı bilgilerin seçmeli din dersleri programına eklendiğini, Alevi-Bektaşî vatandaşların isteklerine cevap vermek ve dinî konulara kapsamlı bir perspektif sunmak için muharem orucu gibi bazı konulara söz konusu seçmeli derslerin kitaplarında yer verilebileceğini belirtmiştir. Ayrıca Musevi ve Hristiyan öğrencilerin zorunlu DKAB derslerinden muaf tutulduğuna işaret etmiş, TTK’nın ilköğretim ve ortaöğretim kurumlarındaki Hristiyanlık ve Musevilik inançlarına mensup öğrencilere yönelik olarak bir din dersi başlatmaya karar verdiğini bildirmiştir (*Mansur Yalçın ve diğerleri/Türkiye*, §§ 59-61).

80. AİHM bu davada, DKAB dersinin sadece *Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye* kararının ardından değil aynı zamanda mevcut başvurunun sunulduğu tarihten beri önemli içerik değişikliklerine maruz kaldığını tespit etmiştir. Öte yandan taraflar AİHM önünde yürütülen yargılama sırasında anılan değişiklikleri dikkate alarak görüşlerini sunmuşlardır. Dolayısıyla AİHM, bu başvuruyu sadece olayların meydana geldiği dönemde okutulan DKAB dersi müfredatı ışığında değil -söz konusu inceleme başvuranlar tarafından şikâyet konusu yapılan DKAB dersi müfredatının ve ders kitaplarının değerlendirilmesinde belli bir öneme sahip olduğundan- tarafların konularını da dikkate alarak başvurunun yapıldığı tarihten sonraki gelişmeler ışığında 2011/2012 öğretim yılında yapılan değişiklikleri de gözönünde bulundurarak inceleyeceğini belirtmiştir. AİHM, ders müfredatındaki değişikliklerin özellikle içinde Alevi inancının da yer aldığı, Türkiye’de var olan farklı inançlar hakkında bilgi verilmesi amacıyla yapılmakla beraber öncelikli olarak İslam’ın Türkiye’deki halkın çoğunluğu tarafından uygulanan ve yorumlanan şekline ilişkin bilgilere odaklanan bu dersin ana bileşenleri bakımından gerçek anlamda bir revizyon sonucu doğurmadığına işaret etmiştir. Başvurucuların ders kitaplarının ve ders öğretiminin İslam’ın Sünni yorumuna göre şekillendirildiği yönündeki iddialarını da gözönünde bulunduran AİHM, taraflar arasındaki esas anlaşmazlık konusunun zorunlu ders kapsamında verilen İslam dini eğitiminin içeriği olduğunu belirtmiştir. AİHM, elindeki başvuru dosyasından ve Hükûmet görüşlerinden DKAB dersi müfredatının, Kur’an ve Sünnet gibi İslamiyet’in temel kavramları ekseninde yapılandırıldığının anlaşıldığını gözlemlemiştir. AİHM’e göre kuşkusuz müfredatın İslam’ın Türkiye nüfusunun çoğunluğunun uyguladığı ve yorumladığı şekline, İslam hakkındaki çeşitli azınlık yorumlarına ya da diğer dinlere ve felsefelerle nazaran daha geniş bir öncelik vermesi, tek başına çoğulculuk ve nesnellik ilkelerinden endoktrinasyona yol açan bir sapma olarak görülemez. Bununla birlikte Mahkeme, İslam’ın Sünni anlaşılışına nazaran Alevilik inancının belli özellikleri ve başvurucuların ulusal mahkemeler ve AİHM önündeki birçok çalışma tarafından desteklenen iddiaları dikkate alındığında başvurucuların meşru olarak söz konusu dersin öğretimine ilişkin düzenlemelerin çocuklarında kendi değerleriyle okul arasında P1-2 açısından muhtemel bir mesele olabilecek şekilde bir aidiyet çelişmesine yol açabileceği kanaatinde olabileceklerini kabul etmiştir. AİHM’e göre Sözleşme’ye taraf bir devlet, eğitim sisteminde din öğretimine yer veriyorsa öğrencilerin

okulun verdiği din eğitimiyle ebeveynlerin dinî ya da felsefî inançları arasında doğacak bir çatışmayla karşı karşıya kalmalarını mümkün olduğu ölçüde önlemek durumundadır. Bu ilkedен hareketle AİHM somut başvuru açısından Türk eğitim sisteminin ebeveynlerin inançlarına saygı gösterilmesi amacıyla uygun yöntemler sağlayıp sağlamadığının belirlenmesi sorununun ortaya çıktığını belirtmiştir (*Mansur Yalçın ve diğerleri/Türkiye*, §§ 66-73).

81. AİHM, DKAB dersinin zorunlu niteliğinden kaynaklanan uygun bir muafiyet sistemi bulunmaması dolayısıyla öğrencilerin okul tarafından verilen dinî eğitim ile ebeveynin dinî veya felsefî inançları arasında bir çatışma ile karşı karşıya gelmesinin nasıl engellenebileceğini anlayamadığını ifade etmiştir. AİHM'e göre başvuruçuların bir taraftan müfredatta benimsenen yaklaşım ve diğer taraftan da kendi inanışlarının özelliklerine nazaran İslam'ın Sünnî anlayışı arasında var olduğunu iddia ettikleri uyumsuzluk, salt ders kitaplarında yer verilen Alevî inancına ve ibadetlerine ilişkin bilgiler ile kolayca ve yeterli biçimde hafifletilemez. AİHM, seçmeli din dersi kapsamında öğrencilere daha kapsamlı bilgilerin iletilmesi imkânının sağlanmasını -devletin dinî veya felsefî inançlara saygı duyulmasını da sağlamak şartıyla- zorunlu din dersi öğretiminin tarafsızlık ve çoğulculuk ilkelerine uygun olarak verilmesini sağlama yükümlülüğünden muaf tutmadığını belirtmiştir. AİHM, Türk eğitim sisteminin T.C. vatandaşı olan öğrencilerin sadece iki kategorisi için (Hristiyan ya da Musevilige mensup olanlar) çok kısıtlı bir muafiyet olanağı sunduğunu tespit etmiştir. AİHM, bu uygulamanın da öğrenci ebeveynlerine ağır bir yük yükleme ihtimalinin bulunduğunu ve çocuklarının din dersinden muaf tutulması için dinî ve felsefî inançlarını açığa çıkarma gerekliliği getirebileceğini hatırlatmıştır. Sonuç olarak *Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye* kararındaki tespitlerine atıfla AİHM, 2011-2012 öğretim yılında DKAB dersi müfredatında ve ders kitaplarında meydana gelen önemli değişikliklere karşın Türk eğitim sisteminin hâlen ebeveynlerin inançlarına saygı gösterilmesi için uygun yöntemlerle donatılmadığı sonucuna varmıştır. AİHM özellikle Türk eğitim sisteminde Sünnî İslam anlayışından farklı bir dinî ya da felsefî inanca sahip ebeveynlerin çocukları için uygun seçenekler öngörülmediği, çok kısıtlı olan muafiyet usulünün öğrenci ebeveynlerine ağır bir yük yükleme ihtimalinin bulunduğu ve çocuklarının din dersinden muaf tutulması için dinî ve felsefî inançlarını açığa çıkarma gerekliliği ortaya çıkarabileceği tespitini yapmış ve Sözleşme'ye ek 1 No.lu Protokol'ün 2. maddesinin ihlal edildiğine karar vermiştir (*Mansur Yalçın ve diğerleri/Türkiye*, §§ 75-77).

82. TTK'nın 28/12/2006 tarihli ve 410 sayılı kararı ile müfredatta yapılan değişiklik sonrasında DKAB dersi programının iptali istemlerini reddeden ve bu dersten muafiyet istemlerinin reddinde hukuka aykırılık görmeyen Danıştay (bkz. § 93) AİHM'in *Mansur Yalçın ve diğerleri/Türkiye* kararına ve anılan kararda atıfta bulunulan *Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye* kararına atıfla ülkemizde çoğulculuk anlayışı içinde, nesnel ve rasyonel bir şekilde *din kültürü ve ahlak bilgisi* öğretiminin verilmemesi sonucuna ulaşmış ve DKAB derslerinden muafiyet taleplerinin reddini hukuka aykırı bulmuştur (bkz. § 94). Ancak Danıştay 2017 yılında -ülkemizde çoğulculuk anlayışı içinde, nesnel ve rasyonel bir şekilde *din kültürü ve ahlak bilgisi* öğretiminin verilmemesi yönündeki içtihadını neden değiştirdiği konusunda bir açıklama yapmaksızın- DKAB dersi müfredatıyla din eğitimi yapılmayıp Anayasa'nın 24. maddesine uygun olarak din kültürü ve ahlak bilgisi eğitimi yapılmakta olduğu tespitini yapmış ve DKAB derslerinden muafiyet taleplerinin reddine ilişkin işlemlerin hukuka aykırı olmadığı sonucuna ulaşmıştır (bkz. § 95).

83. TTK'nın Mart 2018 tarihli MEB Tebliğler Dergisi'nde yayımlanan 19/1/2018 tarihli ve 2 sayılı kararıyla ilkökul (4. sınıf), ortaokul ve imam hatip ortaokulu (5-8. sınıflar)

DKAB öğretim programı kabul edilmiş ve TTK'nın 28/12/2006 tarihli ve 410 sayılı kararıyla kabul edilen ilköğretim DKAB dersi programları 2018-2019 eğitim ve öğretim yılından itibaren uygulamadan kaldırılmıştır. TTK'nın Mart 2018 tarihli MEB Tebliğler Dergisi'nde yayımlanan 19/1/2018 tarihli ve 18 sayılı kararıyla da ortaöğretim DKAB (9-12. sınıflar) öğretim programı kabul edilmiş ve TTK'nın 31/3/2005 tarihli ve 16 sayılı kararıyla kabul edilen ortaöğretim DKAB dersi programları 2018-2019 eğitim-öğretim yılından itibaren uygulamadan kaldırılmıştır. Hâlihazırda DKAB dersleri TTK'nın 19/1/2018 tarihli ve 2 ve 18 sayılı kararlarıyla kabul edilen programlara göre verilmektedir.

84. Son olarak DKAB derslerine ilişkin *Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye* ve *Mansur Yalçın ve diğerleri/Türkiye* kararlarının Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi önündeki icrası sürecinden de söz etmek gerekir.

- 5/12/2019 tarihinde verdiği kararında DKAB dersi bakımından, Hükûmet tarafından ileri sürülen gelişmeleri dikkate almakla birlikte bu gelişmelerin AİHM kararlarında yer verilen, özellikle ebeveynlere aşırı bir külfet yüklemeyen ve din ve inançlarını ifşa etme zorunluluğunu içermeyen bir muafiyet prosedürünün bulunmamasına yönelik tespitler konusunda bir çözüm sunmadığını belirten Bakanlar Komitesi; *Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye* ile *Mansur Yalçın ve diğerleri/Türkiye* başvurularının standart takip usulünden güçlendirilmiş takip usulüne alınmasına ve Hükûmetin 1/6/2020 tarihine kadar “*belli yasal ve idari tedbirleri gösteren ve somut bir takvim içeren kapsayıcı bir eylem planı*” hazırlamaya “*kuvvetli bir şekilde teşvik edilmesine*” karar vermiştir.

- Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi Sekreterya'sının 8/10/2021 tarihli ve DH-DD(2021)1007 sayılı belgesinde, 30/11/2021-2/12/2021 tarihlerinde yapılacak olan Bakanlar Komitesi toplantısı öncesinde sunulan 5/10/2021 tarihli eylem planında yer verilen “*Hükûmet Görüşü*” şu şekilde aktarılmıştır:

“48. Öncelikle belirtmek gerekir ki Mahkeme, *Hasan ve Eylem Zengin* davası (no. 1448/04, § 75, 9 Ekim 2007) kararında muafiyet usulünün uygun bir yöntem olmadığına ve velilere yeterli koruma sağlamadığı kanaatine varmıştır. Mahkeme'ye göre bu tür bir muafiyet, velileri okul yetkililerini dini veya felsefi inançları hakkında bilgilendirmeye zorlayabilir ve bu durum onu, inanç özgürlüğüne saygı gösterilmesini sağlama bakımından uygunsuz bir araç haline getirir.

49. Mahkeme, *Mansur Yalçın ve diğerleri* davasında da tutumunu sürdürmüştür. Avrupa Mahkemesi, muafiyet prosedürünün muhtemelen öğrencilerin ebeveynlerini ağır bir yüke ve çocuklarını din derslerinden muaf tutmak için dini veya felsefi kanaatlerini açıklama zorunluluğuna maruz bırakacağını tespit etti (kararın 76. maddesi).

50. Bu temelde Türk makamları, en uygun yolun, bu derslerden muafiyetin kapsamını genişletmek yerine DKAB derslerinin içeriğinin elden geçirilmesi olduğu görüşündedir...

...

77. Milli Eğitim Bakanlığı yayını olan DKAB ders kitapları incelendiğinde toplam 186 sayfa'nın Yahudilik, Hristiyanlık, Hinduizm, Budizm, Konfüçyüsçülük, Taoizm, Sünnilik, Hanefilik, Alevilik-Bektaşilik, Hanbelilik, Şafilik, Malikilik, Eşarilik, Yesevilik, Rafizilik, Kadirilik, Mevlevilik ve Nakşibendilik ile ilgili dini inanç ve ibadetlerle ilgili olduğu görülmektedir. Bu bölümlerde çeşitli dinler ve dini inançlar ve ibadetler anlatılmaktadır. 186 sayfa'nın 21'inde Alevilik ve Bektaşilikten de söz edilmiştir. Ders kitaplarında yer alan

diğer inançlara bakıldığında ise bu oran dikkat çekicidir. Dolayısıyla ders kitaplarında Aleviliğe daha az yer verildiği söylenemez.

78. Bu dersin müfredatı ve ders kitapları Talim ve Terbiye Kurulu tarafından onaylanır. DKAB derslerinin içeriğinde, öğrencilerin gelişim düzeyleri göz önünde bulundurularak, din ve ahlak alanındaki temel konular, temel kaynaklara dayalı teolojik bir yaklaşımla nesnel bir şekilde ele alınmaktadır. Dersin amacı herhangi bir dini uygulamayı dayatmak veya dikte etmek değildir. Bu ders din ve ahlak konusunda aydınlanmaya/kültürlenmeye öncelik verir. Dolayısıyla bu derste bir nevi mezhepsel din eğitimi verilmemekte, aksine bir bilgilendirme ve kültürlenme yolu esas alınmaktadır.

79. Sonuç olarak hükümet, Türkiye'deki tüm müfredatların bilimsellik, pedagoji ve hukuka uygunluk ilkelerine uygun olarak hazırlandığını belirtmektedir. Bu doğrultuda ders kitaplarında inanç ayrımı yapılmaksızın nesnel içeriklere yer verilmektedir. Bu durum Türk eğitim sisteminin tarafsız, nesnel ve bilimsel tavrını ortaya koymaktadır."

- Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi 2/12/2021 tarihli toplantısında;

"...

5. İlk ve orta dereceli okullarda zorunlu 'din kültürü ve ahlak bilgisi' derslerine yönelik 2018 müfredatının Mahkeme tarafından dile getirilen tüm sorunlara çare bulmuş gözükmediğini tekrar kaydetmiş; bu nedenle yetkilileri, Türk eğitim sisteminin, Devletin çeşitli dinlere, mezheplere ve inançlara karşı nötrlük ve tarafsızlık yükümlülüğünü yerine getirmesini, çoğulculuk ve nesnellik ilkelerine saygı duymasını ve Sünni İslam'ın dışındaki dini ve felsefi inançlara sahip öğrenci ebeveynlerinin dini veya felsefi inançlarını açığa çıkarmak zorunda kalmadan zorunlu din eğitiminin dışına çıkmak için uygun seçenekler sunmasını yerine getirmesini sağlamaya çağırmıştır.

6. 'Alevi İnisiyatifli' çalıştaylarında bu kararlarda vurgulanan sorunların nasıl çözüleceğine dair ulusal bir tartışma başlatıldığını hatırlatarak, yetkilileri, daha fazla gecikmeden belirli yasal ve idari önlemleri gösteren somut bir takvimle kapsamlı bir eylem planı hazırlanması noktasında bu çalıştayların nihai raporunda 2010 yılında oybirliğiyle varılan tavsiyelerin uygulanmasını iletmeye çağırması; bu bağlamda, yetkilileri ayrıca, 10 Aralık 2010 ve 29 Haziran 2016'da kabul edilen İrkçılığa ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Avrupa Komisyonu'nun (ECRI) raporları da dahil olmak üzere, ilgili Avrupa Konseyi tavsiyelerinden ilham almaya teşvik etmiştir;

7. Yetkili makamları yeni İnsan Hakları Eylem Planı'nın uygulanması çerçevesinde Mahkeme'nin mevcut dava grubundaki bulgularını ele almak için çözüme yönelik özel önlemler almaya güçlü bir biçimde teşvik etmiş; bu bağlamda Avrupa Konseyi'nin yardım sağlamaya hazır durumda olduğunu ifade etmiştir;

8. Bu davalarda incelenen uzun süredir devam eden sorunlar ve şimdiye kadar kaydedilen ilerleme eksikliği göz önüne alındığında, bu davaların Mart 2023'teki ... toplantısında ele alınmaya devam etmesine karar vermiş ve Sekreterliğe genel önlemlerin olumlu bir değerlendirmesine izin veren kapsamlı bilgilerin olmadığı durumda bu toplantıda incelenmek üzere bir geçici karar taslağı hazırlama talimatı vermiştir."

2. Azınlıklara Mensup Türk Vatandaşları Bakımından

85. 24/7/1923 tarihli Lozan Barış Antlaşması'nın 40. maddesine göre "Gayrimüslim ekalliyetlere mensup olan Türk tabaası hukukan ve fiilen diğer Türk tebaaya tatbik edilen aynı muamele ve aynı teminattan müstefî olacaklar ve bilhassa, masrafları kendilerine ait olmak üzere her türlü müessesatı hayriye, diniye veya içtimaiyeyi, her türlü mektep ve sair

müessesatı talim ve terbiyeyi tesis, idare ve murakabe etmek ve buralarda kendi lisanlarını serbestçe istimal ve âyini dinlerini serbestçe icra etmek hususlarında müsavi bir hakka malik bulunacaklardır.” Bu hükümle Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk vatandaşlarının hukukun ve fiilen öteki Türk vatandaşlarına uygulanan işlem ve güvencelerin aynısından yararlanacağı, özellikle harcamaları kendilerince yapılmak üzere her türlü yardım kurumu, dinsel ya da sosyal kurum, her türlü okul ve benzeri öğretim ve eğitim kurumu kurma, yönetme ve denetleme, buralarda kendi dillerini özgürce kullanma ve dinsel ayinlerini serbestçe yapma bakımından eşit bir hakka sahip olacakları belirtilmiştir.

86. Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti AIHM önündeki bir davada yaptığı savunmada, Lozan Barış Antlaşması ile Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulunun 9/7/1990 tarihli ve 1 sayılı kararı gereğince Musevi ve Hristiyan öğrencilerin zorunlu din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinden muaf tutulduğunu bildirmiştir (*Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye*, § 44).

IV. İLGİLİ HUKUK

A. Ulusal Hukuk

1. Kanun

87. 1739 sayılı Kanun'un “*Lâiklik*” kenar başlıklı 12. maddesi şöyledir:

“Türk millî eğitiminde lâiklik esastır. Din kültürü ve ahlâk öğretimi ilkokul ve ortaokullar ile lise ve dengi okullarda okutulan zorunlu dersler arasında yer alır.”

2. Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulu Kararı

88. Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulunun 9/7/1990 tarihli ve 1 sayılı kararı şöyledir:

“Millî Eğitim Bakanlığının teklifi üzerine; azınlık okulları dışında kalan ilk ve orta öğretim okullarımızda öğrenim gören T.C. uyruklu Hristiyanlık ve Musevilik dinlerine mensup öğrencilerin; bu dinlerden birine mensup olduklarını belgelendirmeleri kaydıyla, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine girmelerinin zorunlu olmadığı, ancak bu derse girmek istedikleri takdirde velilerinden yazılı dilekçe getirmelerinin gerekli olduğu hususunun kabulü kararlaştırıldı.”

3. Danıştay İçtihatları

a. Hristiyanlık ve Museviliğe Mensup Öğrenciler Bakımından

89. Danıştay Sekizinci Dairesi 27/12/1993 tarihli ve E.1992/1521, K.1993/4374 sayılı kararında Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulunun yukarıdaki kararını değerlendirmiştir. Anılan karara karşı açılan davada Danıştay, İslam dinine mensup bir ebeveyn tarafından DKAB dersinin zorunlu ders olarak okutulmasının Anayasa’da öngörüldüğü, bu kararla getirilen ayrımın eşitlik ilkesine aykırı olduğu, DKAB dersi ile belirli ve tek bir dinin eğitiminin değil tüm dinler hakkında genel bir bilgi verilmesinin amaçlandığı, bu dersin okutulmasında inanç özgürlüğünü zedeleyen bir durum bulunmadığı gerekçeleriyle yapılan iptal istemini aşağıdaki gerekçelerle reddetmiştir:

“...Anayasanın 24. maddesi uyarınca zorunlu olarak okutulan Din Kültürü ve Ahlak Dersi her ne kadar yalnızca belirli bir dinle ilgili bilgilerin verilmesi amacıyla yönelik değilse de, ülkemizde yaygın dinin İslam dini olması ve nüfusun büyük çoğunluğunun bu dine mensup bulunması nedeniyle, öğretim programının toplumun ihtiyaçları doğrultusunda hazırlandığı bir gerçektir.

Bu uygulamanın, hıristiyanlık ve musevilik dinlerine mensup ana ve babalarla çocukları için Anayasamızla güvence altına alınan din ve vicdan özgürlüğü yönünden tartışma konusu olacağı kuşkusuzdur.

Bu nedenle dava konusu işlemin Anayasanın insan hakları ve temel özgürlükler konusuna yaklaşımı ve Türkiye'nin de taraf olduğu insan hakları ve temel özgürlüklerin korunmasına yönelik sözleşmeler ışığında değerlendirilmesi gerekmektedir.

...

Anayasanın Temel Haklar ve Ödevler başlıklı 2. Kısımın genel gerekçesinde Temel Haklar ve Ödevlerin belirlenmesinde, Türkiye'nin imzalayıp onaylanmış olduğu uluslararası sözleşmelerin, özellikle de 1948 tarihli Birleşmiş Milletler ve insan Hakları Evrensel Beyannamesi ile 1950 tarihli İnsan Haklarının ve Temel Hürriyetlerin Korunmasına Dair Avrupa Sözleşmesinin gözönünde bulundurulduğu vurgulanmıştır.

Öte yandan Anayasanın 90. maddesinin son fıkrasında usulüne göre yürürlüğe konulmuş uluslararası antlaşmaların kanun hükmünde olduğu, bunlar hakkında Anayasa'ya aykırılık iddiası ile Anayasa Mahkemesine başvurulamayacağı kuralı bulunmaktadır.

Usulüne uygun olarak onaylanıp yürürlüğe giren uluslararası sözleşmeler İç hukukun bir parçası durumuna gelmekte ve tüm yürütme ve yargı yerlerini bağlayıcı nitelik kazanmaktadır.

Nitekim Anayasa Mahkemesi birçok kararında Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesindeki tanımlara gönderme yaptığı gibi, ölüm cezası ile ilgili 7.11.1963 gün ve 175 sayılı kararında olduğu gibi pek çok kararında da uluslararası sözleşme hükümlerini gerekçe olarak kullanmaktadır.

Bu durumda, dava konusu işlemde din ve vicdan özgürlüğünü güvence altına alan Anayasanın 24. maddesinin birinci fıkrasına ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine Ek Protokolün 2. maddesine aykırılık yoktur.

Diğer yandan davacının dava konusu işlemin Anayasanın 10. maddesinde yer alan eşitlik ilkesine aykırı olduğu savına gelince, kanun karşısında eşitlik demek, vatandaşların tümünün mutlak olarak aynı kurallara bağlı tutulmaları demek değildir. Nitelikleri ve durumları farklı bir kısım yurttaşların farklı hükümlere bağlı tutulmaları haklı bir nedene dayanmakta ise böyle bir durumda kanun önünde eşitlik ilkesinin çiğnendiğinden söz edilemez.

Olayda çocukların, ana ve babalarının istekleri dışında mensup olmadıkları dine ilişkin bilgilerin ağırlıklı olarak okutulduğu bir derse girmeye zorlanamayacakları hususu, insan haklarını düzenleyen uluslararası bir sözleşmede de güvence altına alınmış olduğundan söz konusu uygulama ile eşitlik ilkesinin çiğnendiğinden söz edilemez...”

b. Hristiyanlık ve Musevilige Mensup Olanlar Dışındaki Öğrenciler Yönünden

90. Danıştayın Hristiyanlık ve Musevilige mensup ebeveynlerin çocukları dışındaki öğrenciler yönünden DKAB dersi konusundaki bazı kararları DKAB dersi programının değerlendirilmesi konusuna ilişkin iken diğer bazı kararları bu dersten muafiyet istemlerine yöneliktir. Bazı kararlarda ise hem ders programı hem de muafiyet istemleri değerlendirilmiştir. Danıştay 2007 yılının sonuna kadar olan dönemde DKAB dersi kapsamında açılan davaları reddetmekte iken anılan tarihten sonra AİHM'in ihlal kararları ve DKAB dersi müfredatında yapılan değişiklikler çerçevesinde açılan davaları zaman zaman kabul etmiş, zaman zaman reddetmiştir. Bu kapsamda Danıştayın DKAB dersinin zorunlu okutulması, Hristiyanlık ve Musevilige mensup ebeveynlerin çocukları dışındaki çocuklar yönünden muafiyet imkânı bulunmaması ve bu dersin müfredatının Anayasa'nın öngördüğü şekle uygunluğu konusundaki kararlarını beş farklı döneme ayırarak incelemek gerekir:

i. Birinci Dönem

91. Danıştay, 2007 yılının sonuna kadar olan dönemde DKAB dersi programının iptali istemiyle açılan davaları Anayasa ve ilgili mevzuat uyarınca okutulması zorunlu olan bu dersle amaçlananın öğrencilere din eğitimi vermek değil genel olarak dinler ve toplumun din yapısı gözönüne alınarak daha çok İslam dini hakkında kültür kazandırmak olduğu gerekçeleriyle reddetmektedir. Bu bağlamda Danıştay Sekizinci Dairesinin 15/5/2000 tarihli E.1997/6285, K.2000/3653 sayılı karar gerekçesinin ilgili kısımları şöyledir (aynı yöndeki başka kararlar için bkz. Danıştay Sekizinci Dairesinin 10/2/1987 tarihli ve E.1986/518, K.1987/54 sayılı, 16/2/2000 tarihli ve E.1998/4242, K.2000/1449 sayılı kararları):

“...Milli Eğitim Bakanlığınca, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisinin genel amacı; ilköğretim ve ortaöğretimde öğrenciye, Türk Milli Eğitim Politikasının genel amaçlarına, laiklik ilkesine uygun, din, İslam dini ve ahlak bilgisi ile ilgili yeterli temel bilgi kazandırmak, böylece Atatürkçülüğün, milli birlik ve beraberliğin, insan sevgisinin dini ve ahlaki yönden pekiştirilmesini sağlamak, iyi ahlaklı ve faziletli insanlar yetiştirmek olarak belirlenmiştir. Genel ilkeler arasında, Devletimizin laikliği ilkesinin daima gözönünde bulundurulacağı, bu ilkenin her zaman titizlikle korunacağı, hiçbir zaman vicdan ve düşünce özgürlüğünün zedelenmeyeceği belirtilmiş, bu çerçevede hazırlanan öğretim programında da, laikliğe, Atatürk'ün laiklik anlayışı, dinimiz ile ilgili görüşleri ile sözlerine yer verilmiş olduğu görülmüştür. Sözü edilen programda kuşkusuz dini bilgilerin öğretimi bulunmaktadır. Ancak, bu öğretimin, çeşitli mezheplerin kural ve inanışlarına göre değil, ayırım yapılmaksızın ve bunlardan herhangi birinin anlayışı öne çıkarılmaksızın bir bütün olarak yapılması öngörülmüştür.

Bu durumda, din ve ahlak bilgisi dersleri ile amaçlananın öğrencilere din eğitimi vermek değil, genel olarak dinler ve toplumumuzun din yapısı gözönüne alınarak daha çok İslam dini hakkında bir kültür kazandırmak olduğu ortaya çıkmaktadır.

Bu nedenle, iptali istenilen programda Anayasaya, Milli Eğitim Temel Kanununa, laiklik ilkesine ve hukuka aykırılık görülmemiştir.”

ii. İkinci Dönem

92. Danıştay 2007 yılı sonunda AİHM'in Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye kararında yer verdiği tespitlere atfla DKAB derslerinin Anayasa'da öngörülen içerikte olmadığı, belirli

bir din anlayışını esas aldığıın açık olduğu sonucuna ulaşmış; din eğitiminin de kişilerin kendi isteğine, küçüklerin ise kanuni temsilcilerinin talebine bağlı olmasını gerekçe göstererek söz konusu derslerin mevcut içerikleriyle zorunlu tutulmasının hukuka aykırı olduğuna karar vermiştir. Danıştay Sekizinci Dairesinin bu yöndeki 28/12/2007 tarihli ve E.2006/4107, K.2007/7481 sayılı karar gerekçesinin ilgili kısımları şöyledir (aynı yöndeki başka kararlar için bkz. Danıştay Sekizinci Dairesinin 29/2/2008 tarihli ve E.2007/679, K.2008/1461 sayılı; 15/5/2009 tarihli ve E.2007/8365, K.2009/3238 sayılı; 7/3/2011 tarihli ve E.2008/3682, K.2011/1323 sayılı kararları):

"...Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 1 No'lu Protokolünün ... 'Eğitim Hakkı' başlıklı 2. maddesinde; 'Hiç kimse eğitim hakkından yoksun bırakılamaz. Devlet, eğitim ve öğretim alanında yükleneceği görevlerin yerine getirilmesinde, ana ve babanın bu eğitim ve öğretimin kendi dini ve felsefi inançlarına göre yapılmasını sağlama haklarına saygı gösterir' düzenlemesine yer verilmiştir.

...

Anayasa Mahkemesinin 16.09.1998 gün ve E:1997/62, K:1998/52 sayılı kararında; 'Laik devletin, doğası gereği resmi bir dininin bulunmaması, belli bir dine üstünlük tanınamasını, onun gereklerini yasalar ve diğer idari işlemlerle geçerli kılmaya çalışmamasını gerektirir. Bu bağlamda, laik bir devlette belli bir dinin, eğitim ve öğretimi zorunlu hale getirilemez.

Anayasanın 24. maddesinin dördüncü fıkrasına göre, din ve ahlak eğitim ve öğretimi Devletin gözetimi ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve orta öğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitimi ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcilerinin isteğine bağlıdır.

Din ve ahlak eğitim ve öğretiminin devletin gözetim ve denetimi altında yapılmasının nedeni, maddenin gerekçesinde de belirtildiği gibi bu konudaki eğitim ve öğretim özgürlüğünün kötüye kullanılmasını engellemektir. Dinler hakkında yansız ve tarafsız bilgiler vermek ve ahlaki değerleri benimsetmek amacıyla din kültürü ve ahlak öğretimi dersleri ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasına alınmıştır. Din eğitimi yerine 'din kültürü' dersinden söz edilmesi de bu amacı açıkça ortaya koymaktadır. Bunun dışındaki din eğitimi ve öğretimi, ancak kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin iznine bağlı tutulmuştur.'

değerlendirmeleri yer almıştır.

Dava konusu uyuşmazlık Anayasa Mahkemesinin yukarıda belirlediği hukuki durum çerçevesinde değerlendirilerek, ilk ve ortaöğretim kurumlarında verilen öğretime ilişkin müfredatın 'din kültürü ve ahlak öğretimi' mi yoksa 'din eğitimi' mi olduğunun tespiti gerekmektedir.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin ... Hasan ve Eylem Zengin kararında; ...özetle; Türkiye' de ilk ve ortaöğretim kurumlarında verilen din kültürü ve ahlak bilgisi öğretiminin rehber ilkelerinin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine aykırı bir yönünün olmadığı, ancak eğitim sisteminde, din dersleriyle ilgili tarafsızlık ve çoğulculuk koşullarının yerine getirilmemesi ve ebeveynlerin inançlarına saygı gösterilmesini sağlayacak uygun bir yöntem sunulmaması nedenleriyle, sistemin yetersiz olmasından ötürü Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin ihlal edildiği belirtilmiştir.

Devletin, eğitim ve öğretimle ilgili olarak üzerine düşen görevleri yerine getirirken, müfredatta yer alan bilgilerin nesnel ve çoğulcu bir şekilde aktarılmasına dikkat etmesi ve ebeveynlerin dini ve felsefi kanaatlerine saygı göstermesi gerekmektedir.

Anayasanın 24. maddesine göre din kültürü ve ahlak öğretiminin ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında olduğu kuşkusuzdur. Ancak, bu öğretimin Anayasanın öngördüğü amaca uygun bir müfredatla verilmesi gerektiği, içeriğinin nesnel ve çoğulcu olması, kişinin dininin bir ayırım ve eşitsizlik unsuru olarak kullanılmaması ve devletin dinler karşısında tarafsız kalarak, bütün dinsel inançları eşdeğer görmesi gerekmektedir. Öğretimde uygulanan müfredatın belirli bir din anlayışını esas alması durumunda, bunun Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi olarak kabul edilemeyeceği ve din eğitimi halini alacağı açıktır. Nitekim, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesince öğretime ilişkin müfredatta yapılan ve kararımda hüküm kurmaya yeterli görülen tespitler uyarınca, ülkemizde çoğulculuk anlayışı içerisinde, nesnel ve rasyonel bir şekilde din kültürü ve ahlak bilgisi öğretiminin verilmediği sonucuna ulaşılmıştır.

...Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin bu içeriği ile zorunlu tutulmasında hukuka uyarlık bulunmamakta olup, aksi yöndeki Mahkeme kararında hukuki isabet görülmemiştir..."

iii. Üçüncü Dönem

93. Danıştay 2010 yılında 13/7/2010 tarihli ve E.2009/10610, K.2010/4213 sayılı kararı ile Ankara 10. İdare Mahkemesince yaptırılan bilirkişi incelemesi sonucu DKAB dersinin Anayasa ve yasalara uygun şekilde verildiği yönündeki ilk derece mahkemesi kararını onamıştır. Bu çerçevede Danıştay, TTK'nın 28/12/2006 tarihli ve 410 sayılı kararıyla (bkz. § 74) müfredatta yapılan değişiklik sonucunda ülkemizde çoğulculuk anlayışı içinde, nesnel ve rasyonel bir şekilde DKAB öğretiminin verildiği sonucuna ulaşmış; bu nedenle DKAB dersi programının iptali istemlerini reddetmiş ve bu dersten muafiyet istemlerinin reddinde hukuka aykırılık görmemiştir. Danıştay Sekizinci Dairesinin bu yöndeki 29/6/2012 tarihli ve E.2010/1050, K.2012/6123 sayılı karar gerekçesinin ilgili kısmı şöyledir (aynı yöndeki başka kararlar için bkz. Danıştay Sekizinci Dairesinin 10/10/2012 tarihli ve E.2009/9068, K.2012/7204 sayılı; 4/12/2012 tarihli ve E.2009/6480, K.2012/10066 sayılı; 28/12/2012 tarihli ve E.2009/7511, K.2012/11528 sayılı kararları):

"...Ankara 10. İdare Mahkemesinin E:2005/2703 sayılı dosyasında açılan davada; ilk ve orta öğretim kurumlarında okutulan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarının sosyolojik ve pedagojik yönden incelenerek, kitapların hazırlanmasında mezheplerarası tarafsızlık ilkesinin gözetilip gözetilmediği hususlarının açıklağı kavuşturulması amacıyla Mahkemece yaptırılan bilirkişi incelemesi sonucu düzenlenen bilirkişi raporunda özetle, 2005-2006 eğitim öğretim yılında ilköğretim 4., 5., 6., 7., ve 8. sınıflar için hazırlanan ders kitaplarının Talim ve Terbiye Kurulunun 28.12.2006 gün ve 410 sayılı kararıyla yürürlükten kaldırıldığı ve 2007-2008 eğitim öğretim yılında yeni programın yürürlüğe girdiği, ilk ve orta öğretimde Millî Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları Komisyonu tarafından hazırlanan ders kitaplarından başka bir kitabın okutulmadığı, anılan kitaplarda, din öğretiminde bir mezhebin veya tarikatın esas alınmadığı, genel olarak mezheplerüstü yaklaşım esas alınarak hazırlandığı ve dinlerin birleştiriciliğinin ön plana çıkarıldığı, islam ile ilgili bilgilerde Kur'an ve Hz. Muhammed merkezli olarak birleştirici bir yol izlendiği, hiçbir mezhep veya oluşuma atıfta bulunulmadığı, ele alınan konuların ülkemizde mevcut olan din, mezhep ve diğer dini yorumları kuşatıcı nitelik taşıdığı, herhangi bir mezhep, dini yorum veya gruba

pozitif ayrımcılık yapılmadığı, vatandaşların ihtiyaç duyduğu din kültürünü kazandırmak için Anayasa ve yasaların gereği olarak, eğitim değil, öğretim düzeyinde yer verildiği belirtildiğinden, dava konusu işlemden hukuka aykırılık bulunmadığı gerekçesiyle Ankara 10. İdare Mahkemesinin 01.10.2009 gün ve E:2005/2703 K:2009/1804 sayılı kararı ile davanın reddine karar verilmiş, anılan karar Dairemizin 13.07.2010 gün ve E:2009/10610, K:2010/4213 sayılı kararı ile onanmıştır.

Söz konusu karar sonucunda, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin yeni müfredatı ile din dersi niteliği taşımadığı, içerik olarak din kültürü ve ahlak bilgisi öğretimi olarak kabul edilmesi gerektiği açık olup, davacı tarafından müfredat değişikliğinden sonra 18.11.2008 tarihinde başvuruda bulunulduğu da tartışmasızdır.

Anayasanın 24. maddesine göre din kültürü ve ahlak öğretiminin ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında olduğu kuşkusuzdur. Bu öğretimin Anayasanın öngördüğü amaca uygun bir müfredatla verilmesi gerektiği, içeriğinin nesnel ve çoğulcu olması, kişinin dininin bir ayrım ve eşitsizlik unsuru olarak kullanılmaması ve devletin dinler karşısında tarafsız kalarak, bütün dinsel inançları eşdeğer görmesi gerekmektedir. Öğretimde uygulanan müfredatın belirli bir din anlayışını esas alması durumunda, bunun Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi olarak kabul edilemeyeceği ve din eğitimi halini alacağı açıktır. Nitekim, müfredatta yapılan değişiklik sonucunda ülkemizde çoğulculuk anlayışı içerisinde, nesnel ve rasyonel bir şekilde din kültürü ve ahlak bilgisi öğretiminin verildiği sonucuna ulaşılmıştır.

...

Öte yandan, 2577 sayılı İdari Yargılama Usulü Kanununun 2. maddesindeki '....idari mahkemeler.....idari eylem ve işlem niteliğinde.....yargı kararı veremezler' kuralı karşısında 'Türkiye Cumhuriyeti uyruklu Hristiyan ve Musevi dinlerine mensup öğrencilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinden muaf tutulduğu' yolundaki Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulu Başkanlığının 9.7.1990 gün ve 1 sayılı kararının idarenin yerine geçilerek genişletilmesi yolunda yargı kararı verilemeyeceği de açıktır.

Bu durumda, TC Anayasasının 24. maddesi ve 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanununun 12. maddesinde hiç bir ayrım yapılmadan tüm vatandaşlar için Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin zorunlu tutulması karşısında, davacının çocuğunun bu dersten muaf tutulması isteminin reddinde mevzuata aykırılık görülmemiştir..."

iv. Dördüncü Dönem

94. Danıştay 2014 yılı sonunda AİHM'in Mansur Yalçın ve diğerleri/Türkiye kararına ve anılan kararda atıfta bulunulan Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye kararına atıfla ülkemizde çoğulculuk anlayışı içinde, nesnel ve rasyonel bir şekilde din kültürü ve ahlak bilgisi öğretiminin verilmediği sonucuna ulaşmıştır. Danıştaya göre Anayasa'nın 24. maddesinde din kültürü ve ahlak bilgisi öğretiminin zorunlu olduğu belirtilmesine, ilk ve ortaöğretim kurumlarında verilen öğretimin adı *din kültürü ve ahlak bilgisi* olmasına rağmen bunun içerik olarak *din kültürü ve ahlak bilgisi* öğretimi olarak kabul edilemeyeceği açıktır. Din eğitiminin de ancak kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlı olduğuna dikkat çeken Danıştay bu dersin içeriğinin ailesinin dinî inanç (ya da inançsızlıklarına) ve felsefi düşüncelerine uygun olmadığını iddia eden kişilerin çocuklarını müfredatın mevcut içeriği ile okulda zorunlu olarak okutulan *din kültürü ve ahlak bilgisi* dersinden muaf tutmamanın hukuka aykırı olduğu sonucuna ulaşmıştır. Danıştay Sekizinci Dairesinin bu yöndeki 4/11/2014 tarihli ve E.2013/6859, K.2014/2013 sayılı karar

gerekçesinin ilgili kısmı şöyledir (aynı yöndeki başka kararlar için bkz. Danıştay Sekizinci Dairesinin 21/11/2014 tarihli ve E.2013/4877, K.2014/9019 sayılı; 11/11/2014 tarihli ve E.2014/8515, K.2014/8417 sayılı kararları):

"...İdare Mahkemesinin kararına dayanak aldığı İzzettin DOĞAN, Mansur YALÇIN ve diğerleri tarafından ... Ankara 10. İdare Mahkemesinde açılan ve davanın reddine ilişkin olarak verilen kararın Dairemizde onanmasından sonra, davacılar tarafından Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin ihlal edildiği ileri sürülerek Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine başvurulmuştur.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin '16.09.2014 gün ve Başvuru No: 21163/11 sayılı Mansur YALÇIN ve diğerleri kararında' ... özetle; Türkiye'de ilk ve ortaöğretim kurumlarında verilen 'din kültürü ve ahlak bilgisi' öğretiminin rehber ilkelerinin (din kültürü, ahlak bilgisi ve manevi değerler) Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine aykırı bir yönünün olmadığı, ancak eğitim sisteminde Hasan ve Eylem ZENGİN kararından sonra her ne kadar Alevi inancına ilişkin olarak değişiklik yapılmış ise de, din dersleriyle ilgili tarafsızlık ve çoğulculuk koşullarının yerine getirilmemesi ve ebeveynlerin inançlarına saygı gösterilmesini sağlayacak uygun bir yöntem sunulmaması nedenleriyle, sistemin yetersiz olmasından ötürü Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin ihlal edildiği belirtilmiştir.

...

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinde açılan, yukarıda belirtilen davada, davanın konusunu, ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulması öngörülen 'din kültürü ve ahlak bilgisi' derslerinde Alevi İslam inancına, kültür ve felsefesine de yer verilmesi istemi oluşturmakta ise de; temyize konu işbu dava; davacı tarafından 'din kültürü ve ahlak bilgisi' dersinin müfredatının, ailelerinin benimsedikleri Alevi inanç ve felsefesine aykırı olduğu iddia edilerek çocuğunun, bu dersten muaf tutulması istemiyle açılmış olduğundan, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesince Mansur YALÇIN kararında ve bu kararda atıfta bulunulan Hasan ve Eylem ZENGİN kararında, müfredata ilişkin olarak yapılan tespitlerin bu davada da karara dayanak alınabileceği ve hüküm kurmaya yeterli olduğu kabul edilerek; Ülkemizde çoğulculuk anlayışı içerisinde nesnel ve rasyonel bir şekilde 'din kültürü ve ahlak bilgisi' öğretiminin verilmediği sonucuna ulaşılmıştır.

Bu durumda, Anayasanın 24. maddesinde, 'din kültürü ve ahlak bilgisi' öğretiminin zorunlu olduğunun belirtilmesi, ilk ve ortaöğretim kurumlarında verilen öğretimin adının 'din kültürü ve ahlak bilgisi' olmasına rağmen, içerik olarak 'din kültürü ve ahlak bilgisi' öğretimi olarak kabul edilemeyeceği açık olduğundan ve din eğitiminin de ancak kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlı olması karşısında, ailesinin dini inanç ve felsefi düşüncelerine uygun olmadığını iddia eden davacının, çocuğunun, müfredatın bu içeriği ile okulda zorunlu olarak okutulan 'din kültürü ve ahlak bilgisi' dersinden muaf tutulmamasında hukuka uyarluk bulunmamaktadır..."

v. Beşinci Dönem

95. Danıştay 2017 yılında Danıştay Sekizinci Dairesinin 12/12/2014 tarihli ve E.2013/2523, K.2014/10190 sayılı kararına karşı yapılan karar düzeltme istemi sonrasında DKAB dersi müfredatıyla din eğitimi yapılmayıp Anayasa'nın 24. maddesine uygun olarak din kültürü ve ahlak bilgisi öğretimi yapılmakta olduğunu tespit etmiştir. Danıştay Sekizinci Dairesinin bu yöndeki 19/6/2017 tarihli ve E.2015/8390, K.2017/5550 sayılı kararının gerekçesinin ilgili kısmı şöyledir (TTK'nın 19/1/2018 tarihli ve 2 ve 18 sayılı kararlarıyla kabul edilen programlar öncesinde yürürlükte olan müfredat yönünden güncelliğini koruduğu

anlaşılan bu içtihatla aynı yöndeki başka kararlar için bkz. Danıştay Sekizinci Dairesinin 23/11/2017 tarihli ve E.2015/12002, K.2017/8377 sayılı; 29/11/2017 tarihli ve E.2016/9673, K.2017/8530 sayılı; 22/11/2018 tarihli ve E.2018/5060, K. 2018/7310 sayılı; 28/11/2019 tarihli ve E.2019/9023, K.2019/10904 sayılı kararları):

“...Diğer yandan, ilk ve orta öğretim kurumlarında okutulması öngörülen Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde Alevi islam inancı, felsefesi ve kültürü ile ilgili bilgilere de yer verilmesi istemiyle yapılan 22.06.2005 tarihli başvurunun reddine ilişkin 15.07.2005 tarih ve 1837 sayılı Milli Eğitim Bakanlığı işleminin iptali istemiyle Ankara 10. İdare Mahkemesinin E.2005/2703 sayılı dosyasında açılan davada; ilk ve orta öğretim kurumlarında okutulan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarının sosyolojik ve pedagojik yönden incelenerek, kitapların hazırlanmasında mezheplerarası tarafsızlık ilkesinin gözetilip gözetilmediği hususlarının açıklığı kavuşturulması amacıyla Mahkemece yaptırılan bilirkişi incelemesi sonucu düzenlenen bilirkişi raporunda özetle, 2005-2006 eğitim öğretim yılında ilköğretim 4., 5., 6., 7., ve 8. sınıflar için hazırlanan ders kitaplarının Talim ve Terbiye Kurulunun 28.12.2006 gün ve 410 sayılı kararıyla yürürlükten kaldırıldığı ve 2007-2008 eğitim öğretim yılında yeni programın yürürlüğe girdiği, ilk ve orta öğretimde Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları Komisyonu tarafından hazırlanan ders kitaplarında başka bir kitabın okutulmadığı, anılan kitaplarda, din öğretiminde bir mezhebin veya tarikatın esas alınmadığı, genel olarak mezhepler üstü yaklaşım esas alınarak hazırlandığı ve dinlerin birleştiriciliğinin ön plana çıkarıldığı, islam ile ilgili bilgilerde Kur'an ve Hz. Muhammed merkezli olarak birleştirici bir yol izlendiği, hiçbir mezhep veya oluşuma atıfta bulunulmadığı, ele alınan konuların ülkemizde mevcut olan din, mezhep ve diğer dini yorumları kuşatıcı nitelik taşıdığı, herhangi bir mezhep, dini yorum veya gruba pozitif ayrımcılık yapılmadığı, vatandaşların ihtiyaç duyduğu din kültürünü kazandırmak için Anayasa ve yasaların gereği olarak, eğitim değil, öğretim düzeyinde yer verildiği belirtiltiğinden, dava konusu işlemin hukuka aykırılık bulunmadığı gerekçesiyle Ankara 10. İdare Mahkemesinin 01.10.2009 gün ve E.2005/2703 K:2009/1804 sayılı kararı ile davanın reddine karar verilmiş, anılan karar Dairemizin 13.07.2010 gün ve E:2009/10610, K:2010/4213 sayılı kararı ile onanmıştır.

Söz konusu karar sonucunda, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi'nin yeni müfredatı ile din dersi niteliği taşımadığı, içerik olarak din kültürü ve ahlak bilgisi öğretimi olarak kabul edilmesi gerektiği açık olup, davacılar tarafından müfredat değişikliğinden sonra 07.03.2008 tarihinde başvuruda bulunulduğu da tartışmasızdır.

Anayasanın 24. maddesine göre din kültürü ve ahlak öğretiminin ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında olduğu kuşkusuzdur. Bu öğretimin Anayasanın öngördüğü amaca uygun bir müfredatla verilmesi gerektiği, içeriğinin nesnel ve çoğulcu olması, kişinin dininin bir ayırım ve eşitsizlik unsuru olarak kullanılmaması ve Devletin dinler karşısında tarafsız kalarak, bütün dinsel inançları eşdeğer görmesi gerekmektedir. Öğretimde uygulanan müfredatın belirli bir din anlayışını esas alması durumunda, bunun Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi olarak kabul edilemeyeceği ve din eğitimi halini alacağı açıktır. Nitekim, müfredatta yapılan değişiklik sonucunda ülkemizde çoğulculuk anlayışı içerisinde, nesnel ve rasyonel bir şekilde din kültürü ve ahlak bilgisi öğretiminin verildiği sonucuna ulaşılmıştır.

...

Bu durumda, TC Anayasasının 24. maddesi ve 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanununun 12. maddesinde hiç bir ayırım yapılmadan tüm vatandaşlar için Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi'nin zorunlu tutulması karşısında, davacıların çocuğunun bu dersten

muaf tutulması isteminin reddedilmesine ilişkin dava konusu işlemlerde mevzuata aykırılık görülmemiştir...”

96. Danıştayın bu içtihadı -TTK'nın 19/1/2018 tarihli ve 2 ile 18 sayılı kararlarıyla kabul edilen programlar öncesinde yürürlükte olan müfredat yönünden- devam etmekle birlikte bu içtihadı muhalif kalan üyeler karşıoy gerekçelerinde aşağıdaki görüşlere yer vermiştir (Danıştay Sekizinci Dairesinin 22/11/2018 tarihli ve E.2018/5060, K.2018/7310 sayılı kararı):

"Öte yandan; Dairemizin E: 2018/1293 ve E:2018/1294 sayılı dosyalarında yer alan bilgi belgelerden anlaşıldığı üzere; Milli Eğitim Bakanlığı Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı'nın 19/01/2018 tarih ve 2 sayılı kararıyla; Kurul'un 28/12/2006 tarih ve 410 sayılı kararıyla kabul edilen İlköğretim Din kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4., 5., 6., 7. ve 8. sınıflar) Öğretim Programı'nın 2018-2019 eğitim öğretim yılından itibaren tüm sınıf düzeylerinde uygulanmadan kaldırılarak, 652 sayılı Milli Eğitim Bakanlığı'nın Teşkilat ve görevleri Hakkında kanun Hükmünde Kararname'nin 28. maddesinin 6. fıkrasının (a) bendi hükmü gereği, Başkanlık'ta oluşturulan komisyon tarafından izleme ve değerlendirme çalışmaları doğrultusunda, güncellenen İlkokul (4. sınıf), Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu (5-8. sınıflar) Din kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı'nın 2018-2019 eğitim öğretim yılından itibaren tüm sınıf düzeylerinde uygulanmasına karar verildiği görülmektedir.

Yukarıda yer alan açıklamalar ile Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararları ışığında; Anayasanın 24. maddesi ve 1739 Milli Eğitim Temel Kanunu'nun 12. maddesi uyarınca, Din kültürü ve ahlak öğretiminin ilk ve orta öğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer aldığı hususunda tartışma bulunmadığı açık ise de; Milli Eğitim Bakanlığı Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı'nın 19/01/2018 tarih ve 2 sayılı kararıyla güncellenen, İlkokul (4. sınıf), Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu (5-8. sınıflar) Din kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı'nda, Türkiye'de hakim olan dinsel çeşitliliğin, "din kültürü ve ahlak bilgisi" derslerinde dikkate alınıp alınmadığının, "din kültürü ve ahlak bilgisi" konusunda verilen eğitimin, nesnellik ve çoğulculuk ölçütlerini karşılayıp karşılamadığının ve müfredat içeriğinde topluma yaşayan her kesimin dini ve felsefi kanaatlerine saygı gösterilip gösterilmediğinin tespitine yönelik olarak; güncellenen İlkokul (4. sınıf), Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu (5-8. sınıflar) Din kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı üzerinde yaptırılacak bilirkişi incelemesi neticesinde karar verilmesi gerektiği görüşüyle aksi yöndeki çoğunluk karara katılmıyoruz."

B. Uluslararası Hukuk

1. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi

97. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 26. maddesinin ilgili kısmı şöyledir:

"3. Ana baba, çocuklarına verilecek eğitim türünü seçmek hakkını öncelikle haizdirler."

2. Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme

98. Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin 18. maddesinin ilgili kısmı şöyledir:

"4. Bu Sözleşme'ye Taraf Devletler, ana-babaların ve uygulanabilir olan durumlarda, yasalarca saptanmış vasilerin, çocuklarına kendi inançlarına uygun bir dinsel ve ahlaki eğitim verme özgürlüklerine saygı göstermekle yükümlüdürler."

3. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme

99. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin 13. maddesinin ilgili kısmı şöyledir:

"3. Bu Sözleşme'ye Taraf Devletler, ana-babaların veya -bazı durumlarda- yasal yoldan tayin edilmiş velilerin ... çocuklarına kendi inançlarına uygun dinsel ve ahlaki eğitim verme serbestliklerine saygı göstermekle yükümlüdürler."

100. Anılan 13. maddenin (3) ve (4) numaralı paragraflarına Türkiye şu şekilde çekince koymuştur:

"Türkiye Cumhuriyeti, Sözleşme'nin 13. maddesinin (3). ve (4). paragrafları hükümlerini, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 3., 14. ve 42. maddelerindeki hükümler çerçevesinde uygulama hakkını saklı tutar."

101. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'yle ilgili olarak Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesince 8/12/1999 tarihinde kabul edilen 13 No.lu genel yorumun ilgili kısmı şöyledir:

"28. ... Komite 13. maddenin (3) numaralı paragrafının, kamuya ait okullarda dinlerin genel tarihi ve etik gibi konulardaki öğretime, bu öğretim objektif ve önyargısız olarak, düşünce, vicdan ve ifade özgürlüklerine saygılı bir şekilde verilirse izin verdiği görüşündedir. Komite, belirli bir din veya inancın öğretimini içeren kamusal eğitimin, ayrımcı olmayan muafiyetlere veya ebeveynlerin ve kanuni temsilcilerin isteklerine yer verecek alternatiflere ilişkin tedbirler sunmaması durumunda, 13. maddenin (3) numaralı paragrafı ile uyumsuz olacağına not eder."

4. Çocuk Haklarına Dair Sözleşme

102. Çocuk Haklarına Dair Sözleşme'nin (ÇHS) 14. maddesinin ilgili kısmı şu şekildedir:

"1.Taraf Devletler, çocuğun düşünce, vicdan ve din özgürlükleri hakkına saygı gösterirler.

2.Taraf Devletler, ana-babanın ve gerekiyorsa yasal vasilerin; çocuğun yeteneklerinin gelişmesiyle bağdaşır biçimde haklarının kullanılmasında çocuğa yol gösterme konusundaki hak ve ödevlerine, saygı gösterirler..."

5. Kamu Okullarında Dinler ve İnançlara Dair Eğitim Hakkında Toledo Kılavuz İlkeleri

103. Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı insiyatifıyla hazırlanan ve 2007 yılında yayımlanan Devlet Okullarında Dinler ve İnançlara Dair Eğitim Hakkında Toledo Kılavuz İlkelerinin ilgili kısmı şöyledir:

"...Uluslararası standartlar altında ana ilkenin; tarafsız ve nesnel bir biçimde verildiği sürece zorunlu bile olsa dinler ve inançlar hakkında eğitim verilebileceği şeklinde olduğu görülmektedir. Dahası bu eğitime katılmamak için yeterli tedbirler öngörülüşse, tarafsız olmayan dini öğretime de izin verilebilir (s.70)...."

Dinler ve inançlar hakkındaki eğitimi içeren zorunlu dersler yeterli ölçüde tarafsız ve nesnel ise bu derslere katılımın zorunlu tutulması din ve inanç özgürlüğünü ihlal etmez. (fakat devletler bu durumlarda da derse kısmi ya da tam katılmama imkânı sunma konusunda serbesttirler) (s. 72)..."

6. Irkçılığa ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Avrupa Komisyonunun Türkiye Raporları

104. Irkçılığa ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Avrupa Komisyonunun (Komisyon) Türkiye hakkındaki 15/12/2000 tarihli raporunun ilgili kısmı şöyledir:

"...[Komisyon] zorunlu din dersi uygulamasının şu anda Türkiye'de kamuda tartışıldığını kaydetmektedir, ve din konularında kişisel seçimlere saygı duyulmasını sağlamak ve bu şekilde gerçek bir çoğulculuğa saygı duyulması amacıyla din eğitiminin zorunlu olmaktan çıkarılması gerektiğine inanmaktadır."

105. Komisyonun Türkiye hakkındaki 25/6/2004 tarihli raporunun ilgili kısmı şöyledir:

"68. [Komisyon] bu durumun yeterince berrak olmadığı kanaatindedir: eğer söz konusu olan çeşitli dini kültürler hakkında bir ders ise, bu dersleri yalnızca Müslüman çocuklar için zorunlu tutmanın gereği yoktur. Buna karşılık, eğer bu ders, belirli bir dinin öğretisi niteliğinde, esas olarak İslam dinini öğretmeyi hedefliyorsa, o zaman da çocukların ve ebeveynlerinin dini özgürlüklerini korumanın gereği olarak zorunlu bir ders olmaktan çıkarılmalıdır..."

106. Komisyonun Türkiye hakkındaki 10/12/2010 tarihli raporunun ilgili kısmı şöyledir:

"72... [Komisyonun] gözlemlerine göre, eğer bu ders gerçekten farklı din kültürlerini kapsıyorsa o zaman yalnızca Müslüman öğrenciler için zorunlu olmamalıdır; öte yandan, esas olarak Müslümanlığı öğretmek üzere tasarlanmışsa, çocukların ve ebeveynin din özgürlüğünü korumak açısından zorunlu olmamalıdır. ...

73. [Komisyonun] üçüncü raporundan beri, bu konuda değişen pek bir şey yoktur; çeşitli kaynaklara göre, Anayasanın 24. Maddesine ve 1739 sayılı Milli Eğitim Kanununun 12. Maddesine göre devlet okullarında verilen zorunlu din dersinde hala İslam inancının esasları öğretilmektedir..."

74. [Komisyon] Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Zengin Hasan ve Eylem davasında verdiği kararın infazı konusunda, bu raporun diğer bölümlerinde yaptığı tavsiyelere atıfta bulunmakta ve eğitim sisteminde bütün dini azınlık grupları mensuplarının inançlarına, çocuklarının okulda din dersi almasını istemeyen kimseler dahil, saygı gösterilmesinin sağlanması gerektiğini vurgulamaktadır."

107. Komisyonun Türkiye hakkındaki 30/6/2016 tarihli raporunun ilgili kısmı şöyledir:

"89. ...özellikle din eğitiminde yapısal ayrımcılığın sona erdirilmesi azınlık gruplarının sürdürülebilir bütünleşmesi için önemli olduğundan, [Komisyon], Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin (AİHM) bu alanda yeniden ciddi ihlaller bulmuş olmasını üzüntüyle karşılar..."

90. Bu davalar yetkililerin hala dini konularda devletin objektif ve tarafsız olma görevine saygı göstermediğini, bunun da dini azınlıklara karşı çeşitli şekillerde yapısal bir ayrımcılığa yol açtığını göstermektedir. Başarılı bir bütünleşme için bu tür yapısal ayrımcılığın sona erdirilmesi önemli olduğundan, [Komisyon], yetkilileri tekrar bu alanda AİHM kararlarını uygulamayı hızlandırmaya acilen davet eder...”

7. Sözleşme ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İçtihadı

a. Ebeveynlerin Eğitim ve Öğretimde Dinî ve Felsefi İnançlarına Saygı Gösterilmesini İsteme Hakkı

108. Sözleşme’ye ek (1) No.lu Protokol’ün 2. maddesi (P1-2) şöyledir:

“Hiç kimse eğitim hakkından yoksun bırakılamaz. Devlet, eğitim ve öğretim alanında yükleneceği görevlerin yerine getirilmesinde, ebeveynlerin bu eğitim ve öğretimin kendi dini ve felsefi inançlarıyla uyumlu olarak yapılmasını sağlama hakkına saygı gösterir.”

109. Türkiye, protokolü onaylarken P1-2’nin Anayasa’nın 174. maddesinde sayılan inkılap kanunları arasında yer alan 430 sayılı Kanun hükümlerine halel getirmeyeceğini beyan etmiştir.

110. Anılan protokole ilişkin 10/3/1954 tarihli ve 6366 sayılı İnsan Haklarını ve Ana Hürriyetleri Koruma Sözleşmesi ve Buna Ek Protokolün Tasdiki Hakkında Kanun’un 3. maddesinde de “İnsan Haklarını ve Ana Hürriyetleri Koruma Sözleşmesine Ek Protokolün ikinci maddesi 3 Mart 1924 tarih ve 430 sayılı Tevhidi Tedrisat Kanununun hükümlerini ihlâl etmez.” hükmüne yer verilmiştir.

i. Genel İlkeler

111. AİHM’e göre P1-2 ilk cümle tarafından domine edilen bir bütünü teşkil etmekle olup P1-2’nin ikinci cümlesi eğitime ilişkin temel hakkın tamamlayıcısıdır (Campbell ve Cosans/Birleşik Krallık, B. No: 7511/76, 7743/76, 25/2/1982 § 40). Bu çerçevede ikinci cümle, herkesin eğitim hakkına sahip olduğunu düzenleyen birinci cümleyle birlikte değerlendirilmelidir (Kjeldsen, Busk Madsen ve Pedersen/Danimarka, B. No: 5095/71, 5920/72, 5926/72, 7/12/1976, § 50).

112. AİHM’e göre P1-2’nin ikinci cümlesi sadece P1-2’nin birinci cümlesi ile değil Sözleşme’nin düşünce, vicdan ve bir dine bağlı olmamayı da içeren din özgürlüğünü düzenleyen, devletlere nötrlük ve tarafsızlık görevi yükleyen 9. maddesiyle de birlikte değerlendirilmelidir. Bu çerçevede Sözleşme’ye taraf devletler nötrlük ve tarafsızlığı ile çeşitli dinlerin, inançların ve mezheplerin yaşanmasını güvence altına almak durumundadır. Bu husus, hem inanç sahibi olanlar ile inanç sahibi olmayanlar arasındaki ilişkiler hem de farklı dinler, mezhepler ve inançların bağlıları arasındaki ilişkilerle ilgilidir (Lautsi ve diğerleri/İtalya [BD], B. No: 30814/06, 18/3/2011, § 60). AİHM bir başka kararında P1-2’nin her iki cümlesinin sadece birbirlerinin ışığında değil ebeveynlere ve çocuklara özel hayatlarına ve aile hayatlarına saygı hakkı tanıyan 8. madde, düşünce inanç ve din özgürlüğünü düzenleyen 9. madde ile haber ve görüş almak ve vermek özgürlüğünü düzenleyen 10. madde ışığında değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir (Kjeldsen, Busk Madsen ve Pedersen/Danimarka, § 52).

113. P1-2'nin ikinci cümlesi uyarınca devlet, ebeveynlerin dinî ve felsefî inançlarına saygı göstermelidir (*Belçika'da eğitimde dillerin kullanımı hakkındaki kanunların belli yönlerine ilişkin dava/Belçika*, B. No: 1474/62, 1677/62, 1691/62, 1769/63, 1994/63, 2126/64, 23/7/1968, § 6).

114. P1-2'nin ikinci cümlesindeki *ebeveynler* terimi AİHM tarafından geniş yorumlanmakta olup bu kavramın büyükanne ve büyükbabayı da kapsayacak şekilde yorumlandığı görülmektedir (*Lee/Birleşik Krallık*, B. No: 25289/94, 18/1/2001). Bir çocuk, P1-2'nin ikinci cümlesinde sadece ebeveynlere tanınan hakkın ihlalden dolayı mağdur olduğunu iddia edemez (*Eriksson/İsveç*, B. No: 11373/85, 22/6/1989, § 93).

115. P1-2'nin ikinci cümlesindeki *inançlar* kelimesi *fikirler* ve *düşünceler* kelimeleriyle eş anlamlı olmayıp belli bir derece ikna ediciliğe, ciddiyete, bağlılığa ve öneme nail olan görüşleri ifade etmektedir (*Valsamis/Yunanistan*, B No: 21787/93, 18/12/1996, § 25). P1-2'nin ikinci cümlesi kapsamındaki *inançlar* kavramı, demokratik bir toplumda saygıya değer, insan onuru ile bağdaşan ve çocukların eğitime ilişkin temel haklarıyla çatışmayan inançları ifade eder (*Campbell ve Cosans/Birleşik Krallık*, § 36). AİHM, P1-2'nin din öğretimi ve diğer konulardaki öğretim arasında bir ayrıma izin vermediği görüşündedir. Bu madde devletlerin ebeveynlerin dinî ya da felsefî inançlarına devlet tarafından sürdürülen eğitim programlarının bütününde saygı göstermesini gerektirmektedir (*Kjeldsen, Busk Madsen ve Pedersen/Danimarka*, § 51). Devletin saygı gösterme yükümlülüğü, kapsamı itibarıyla geniş olup sadece eğitimin içeriğine ya da sunum şekline değil bu alanda devlet tarafından yürütüldüğü kabul edilen tüm fonksiyonların icrasına uygulanır. Zaman zaman bireysel menfaatlerin grup menfaatlerine nazaran ikinci planda kalması düşünülebilirse de demokrasi basit bir şekilde her zaman çoğunluğun görüşlerinin üstün geleceği anlamına gelmez. Bu kapsamda azınlıklara adil ve uygun bir muameleyi güvence altına alan ve baskın pozisyonun kötüye kullanımından kaçınan bir dengenin sağlanması gerekir (*Valsamis/Yunanistan*, § 27).

116. P1-2'nin ikinci cümlesi çerçevesinde *saygı* kavramı, *tanınma* veya *dikkate alınma* ifadelerinden daha fazla bir anlam taşır ve negatif bir yükümlülüğe ilave olarak devlet üzerinde bazı pozitif yükümlülüklerle de işaret eder (*Campbell ve Cosans/Birleşik Krallık*, § 37) ancak ebeveynlerin devletten *belli bir formda öğretim* sunmasını talep edebilecekleri anlamında yorumlanamaz (*Lautsi ve diğerleri/İtalya*, § 61). AİHM'e göre kişilerin devletin eğitim ve öğretimde kendi dinî ve felsefî inançlarına saygı duyulmadığını düşünmeleri anlaşılabilirse de tek başına bu subjektif algılamalar P1-2'nin ihlal edildiğinin tespiti için yeterli değildir (*Lautsi ve diğerleri/İtalya*, § 66). AİHM ayrıca Sözleşme'den kendi inançlarına zıt inançlarla karşı karşıya gelmeme şeklinde bir hak çıkarmanın mümkün olmadığı görüşündedir (*Appel-Irrgang ve diğerleri/Almanya* (k.k.), B. No: 45216/07, 6/10/2009).

117. AİHM'e göre -herkesçe kabul edileceği üzere- ebeveynler, doğal ebeveyn işlevleri çerçevesinde eğitimciler olarak kendi çocuklarını aydınlatır, onlara tavsiyede bulunur ya da onlara kendi dinî veya felsefî inançlarıyla uyumlu bir çizgide kılavuzluk eder (*Hasan ve Eylem Zengin*, § 68). Çocuklarının eğitim ve öğretiminden öncelikle sorumlu olan ebeveynler, bu anlamda çocuklarına yönelik kendi doğal görevlerinin devlete aktarılması sürecinde devletten kendilerinin dinî ve felsefî inançlarına saygı duymasını isteyebilir (*Kjeldsen, Busk Madsen ve Pedersen*, § 52).

118. AİHM'e göre P1-2'nin ikinci cümlesi -en öz ifadeyle- Sözleşme tarafından tasavvur edildiği şekilde *demokratik toplumun* korunması için gerekli olan *eğitimde çoğulculuğu* güvence altına almayı amaçlar (*Kjeldsen, Busk Madsen ve Pedersen/Danimarka*, § 50). AİHM demokratik bir toplumda öğrencilere ifade özgürlüğü, inanç ve din bağlamındaki dinî konulara ilişkin eleştirel, akılcı bir bakış açısı geliştirme imkânını sadece eğitimde çoğulculuğun sağlayabileceğini değerlendirmektedir (*Hasan ve Eylem Zengin*, § 69).

ii. Din Eğitim ve Öğretiminde Müfredatın Planlanması ve Düzenlenmesine İlişkin İlkeler

119. AİHM'e göre müfredatı planlama ve düzenleme devletlerin yetki alanındadır. Çünkü bu husus, bulunacak olan çözümün mantiken ülkeye ve bölgeye göre değişiklik gösterebileceği ve AİHM'in karar veremeyeceği uyuma ilişkin meseleleri içerir (*Valsamis/Yunanistan*, § 28). P1-2'nin ikinci cümlesi, taraf devletlerin eğitim ve öğretim yoluyla doğrudan ya da dolaylı olarak dinî ve felsefi türdeki bilgi ve tecrübeleri vermelerini engellemez. Bu cümle, ebeveynlere okul müfredatındaki bu tür bir eğitim ve öğretimin entegrasyonuna karşı çıkma izni dahi vermez; aksi takdirde tüm kurumsal eğitim yürütülemez riski altında kalır. Aslında okulda öğretilen konuların çoğunun az ya da çok felsefi bir görünüme ve etkilere sahip olmaması çok zor gözükmemektedir. Bu yargı; dinlerin varlığının felsefi, kozmolojik ve ahlaki mahiyetteki hemen her soruya ilişkin bir cevap barındırabilen, çok geniş bir dogmatik ve etik bir bütünlük meydana getirdiği hatırlandığında dinsel meyillilik için de geçerlidir (*Kjeldsen, Busk Madsen ve Pedersen*, § 53).

120. Ancak P1-2'nin ikinci cümlesinin amacı eğitimde çoğulculuk imkânını muhafaza etmektir. Bu nedenle bu cümledeki hüküm devletin eğitim ve öğretime ilişkin görevlerini ifa ederken müfredatın kapsadığı bilgi ve tecrübelerin herhangi bir dinin propagandasının olmadığı ılımlı bir atmosferde öğrencilerin özellikle dinlerle ilgili eleştirel bir bakış açısı geliştirmelerini sağlayacak biçimde, objektif, eleştirel ve çoğulcu bir şekilde aktarılması konusunda özenli davranmasını gerektirir. Devletlerin ebeveynlerin dinî ve felsefi inançlarına saygı gösterilmediği şeklinde değerlendirilebilecek *endoktrinasyon* amacını izlemeleri yasaktır. Bu devletler tarafından aşılması gereken bir sınırdır (*Lautsi ve diğerleri/İtalya*, § 62).

121. AİHM'e göre müfredatta bir dinin diğer dinlere ve felsefi inançlara nazaran daha fazla yer alması, tek başına endoktrinasyona varacak ölçüde çoğulculuk ve nesnellik ilkelerinden ayrılma olarak görülemez. İlgili dinin davalı devletin tarihinde ve geleneğinde işgal ettiği alan gözönünde bulundurulduğunda bu husus, devletin müfredatı planlama ve düzenleme konusundaki takdir marjı kapsamında değerlendirilebilir (*Folgerø ve diğerleri/Norveç* [BD], B. No: 15472/02, 18/03/2011, § 89).

122. Bununla beraber bir taraf devlet müfredatta din öğretimine yer verdiğinde öğrencilerin okul tarafından verilen dinî eğitim ile ebeveynlerinin dinî ve felsefi inançları arasındaki bir çatışmayla yüz yüze kalmalarından mümkün olduğu ölçüde kaçınması gerekir (*Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye*, § 71). AİHM bu konuda Avrupa'daki uygulamalarını incelediği *Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye* (bkz. § 34) kararında, öğretim yöntemlerinin çeşitliliğine rağmen Avrupa'daki din eğitimine genel olarak bakıldığında Sözleşme'ye taraf devletlerin neredeyse tamamının öğrencilere din eğitimi alma dışında muafiyete tabi tutmak ya da o dersi ikame edebilecek bir başka derse katılmalarını sağlamak veya öğrencilere din derslerine kaydolma veya kaydolmama seçeneği sunmak biçiminde en az bir alternatif sunduğunu tespit etmiştir.

iii. Din ve Ahlak Derslerine İlişkin Örnek Davalar

123. AİHM, *Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye* davasında DKAB dersi konusunda okullarda verilen öğretimin öğrencinin babası olan Alevi inancının mensubu Hasan Zengin açısından dinî ve felsefî inançlara saygı kriterlerini karşılamadığı tespitini yapmıştır. AİHM'e göre sadece Hristiyan ve Yahudilere bu dersten muafiyet imkanı getirilmiş olması -bu dersin tarafsızlığına ilişkin argümanlar dikkate alındığında- sorunludur. AİHM, muafiyetin kapsamı her ne olursa olsun ilgililerin okul yönetimlerini dinî ve felsefî inançları konusunda bilgilendirmek durumunda bırakılmalarının muafiyet uygulamasını vicdan özgürlüğüne saygı noktasında uygunsuz bir araca dönüştürdüğü kanaatinde. AİHM bu başvuruda P1-2'nin ikinci cümlesi kapsamındaki hakkın ihlal edildiğine karar vermiştir (bkz. §§ 66-70).

124. AİHM, *Folgerø ve diğerleri/Norveç* davasında derslerdeki dinî uygulamalara ilişkin kısmi muafiyet taleplerinde gerekçe sunulması zorunluluğu bulunmasının öğrenci ebeveynlerine, kendilerini böyle bir talepte bulunmaktan alıkoyabilecek olan özel yaşamlarını gereksiz yere açığa çıkarma riski çerçevesinde ağır bir yük yükleme ihtimalinin bulunduğu tespitini yapmış ve P1-2'nin ikinci cümlesinin ihlal edildiği sonucuna ulaşmıştır (*Folgerø ve diğerleri/Norveç*, § 100).

125. AİHM, *Appel-Irrgang ve diğerleri/Almanya* davasında okullarda zorunlu ahlak dersleri verilmesini, bu dersin çoğulcu ve tarafsız olarak verildiğini tespit ederek P1-2'nin ikinci cümlesine aykırı bulmamış; ilgili makamların bu ders yönünden genel bir muafiyet getirme yükümlülüğü altında olmadığına karar vermiştir.

126. AİHM, *Mansur Yalçın ve diğerleri/Türkiye* davasında DKAB dersi müfredatındaki değişikliklerin gerçek anlamda bir revizyon getirmediği ve Türk eğitim sisteminde Sünni İslam anlayışından farklı bir dinî ya da felsefî inanca sahip ebeveynlerin çocukları için uygun seçenekler öngörülmediği, çok kısıtlı olan muafiyet usulünün öğrenci ebeveynlerine ağır bir yük yükleme ihtimalinin bulunduğu ve çocuklarının din dersinden muaf tutulması için dinî ve felsefî inançlarının açıklama mecburiyeti ortaya çıkarabileceği tespitini yapmış ve P1-2'nin ihlal edildiğine karar vermiştir (bkz. §§ 77-82).

b. Öğrencilerin ve Ebeveynlerin Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü

127. Sözleşme'nin 9. maddesinin ilgili kısmı şöyledir:

"1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir; bu hak, din veya inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, kamuya açık veya kapalı ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir..."

128. AİHM'e göre P1-2'nin ikinci cümlesi sadece ebeveynlere yönelik bir hak içerdiğinden eğitim gören bir çocuk, P1-2'nin ikinci cümlesinde ebeveynlere tanınan hakkın ihlalinden dolayı mağdur olduğunu iddia edemez (*Eriksson/İsveç*, § 93). Ancak çocuklar eğitimle ilgili konularda dinî inançlarına saygı gösterilmesi hususunda Sözleşme'nin 9. maddesine dayanabilirler. AİHM, Sözleşme'nin 9. maddesinin devletin dinsel endoktrinasyonuna karşı koruma sağladığını belirtmektedir. AİHM'e göre bu maddede, öncelikli olarak kişisel ve dinî inançlar alanını korumaktadır (*Saniewski/Polonya* (k.k.), B. No: 40319/98, 26/6/2001).

129. Öte yandan AİHM, bir kişinin dinî inançlarını açıklama özgürlüğünün dinî inançların açığa çıkarılmasından istenmemesini ve bu gibi bir inanca sahip olup olmadığının anlaşılmasına neden olabilecek bir pozisyonda olması gerektiğini varsaymaya zorlanmamasını da kapsayan negatif bir yöne sahip olduğuna işaret etmiştir (*Grzelak/Polonya*, B. No: 7710/02, 15/6/2010, § 87).

130. AİHM; kişisel dinî ve felsefi inanca ilişkin bilginin özel hayatın en mahrem boyutlarından bazıları ile ilgili olduğunu ve bu nedenle ebeveynlere, okul idarelerine dinî veya felsefi inançlarıyla ilgili detaylı bilgi sunma zorunluluğu uygulanmasının Sözleşme'nin 8. ve muhtemelen 9. maddesinin ihlalini oluşturabileceğini ifade etmiştir (*Folgerø ve diğerleri/Norveç*, § 98).

V. İNCELEME VE GEREKÇE

131. Anayasa Mahkemesinin 7/4/2022 tarihinde yapmış olduğu toplantıda başvuru incelenip gereği düşünüldü:

A. Ebeveynlerin Eğitim ve Öğretimde Dinî ve Felsefi İnançlarına Saygı Gösterilmesini İsteme Hakkının İhlal Edildiğine İlişkin İddia

1. Başvurucuların İddiaları ve Bakanlık Görüşü

132. Başvurucular;

i. DKAB dersinin müfredat programının ve dersin genel niteliğinin çoğulcu ve nesnel olmadığını, bir ebeveyn olarak başvurunun kendi düşünce yapısının dışında olduğunu,

ii. DKAB dersinin mevcut hâliyle zorunlu tutulmasının, muafiyet için Hristiyan ve Musevi olmak dışında başka bir seçenek sunulmamasının ve dersten muaf tutulma taleplerinin reddinin Anayasa'nın 24. ve 25. maddeleri ile Sözleşme'nin 9. maddesinde korunan düşünce, din ve vicdan özgürlüğüne ve P1-2'nin ikinci cümlesi ile korunan ebeveynlerin eğitim ve öğretimde dinî ve felsefi inançlarına saygı gösterilmesini isteme hakkına aykırı olduğunu,

iii. Davalı idarenin 2011-2012 yılı müfredat değişikliği sonrasında müfredatın çoğulculuk, objektiflik ve eleştirelilik kriterlerine uyduğu yönündeki iddiası kabul edilecek olsa dahi bu değişikliğin 2011-2012 eğitim-öğretim yılıyla birlikte yürürlüğe girdiğini, bunun da kendisinin idareye yaptığı başvurudan yaklaşık iki yıl sonraya tekabül ettiğini ve bu değişikliğin yapılmış olmasının da kendi tezlerinin idarece kabul edildiği anlamına geldiğini ileri sürmüştür.

133. Bakanlık görüşünde;

i. AİHM'in zorunlu din dersine ilişkin *Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye ve Mansur Yalçın ve diğerleri/Türkiye* başvurularını P1-2'nin ikinci cümlesi kapsamında incelediği ancak Sözleşme'deki düzenlemenin aksine Anayasa'nın eğitim hakkını düzenleyen 42. maddesinin ya da diğer anayasal hükümlerin devlete ebeveynlerin inançlarına uygun eğitim yapılmasını sağlama şeklinde açıkça bir yükümlülük yüklediği ve konu bakımından yetki değerlendirmesinde bu hususun dikkate alınması gerektiği,

ii. Mevcut başvurunun koşullarının DKAB dersinden muafiyet talep edilmesi nedeniyle daha ziyade *Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye* başvurusuyla benzerlik gösterdiği,

iii. DKAB dersinin ilk ve ortaöğretimde zorunlu olarak okutulmasına ilişkin hukuki dayanağın bizzat Anayasa'nın kendisi olduğu, DKAB dersinin zorunlu olmasının herhangi bir temel hakkı ihlal edip etmediğine ilişkin değerlendirme yapılırken müdahalenin Anayasa'da yer alan bu hukuki dayanağının ve bunun sonuçlarının da dikkate alınması gerektiği,

iv. Hâlihazırda uygulanmakta olan yeni DKAB dersi müfredatı ve bu dersin amacının P1-2 kapsamında öngörülen çoğulculuk ve tarafsızlık ilkelerine uygun olduğu, 2011-2012 öğretim yılında uygulamaya konulan yeni DKAB dersi öğretim programlarında farklı kültürlerle ve onların dinî değerlerine önemli bir yer verildiği, bu doğrultuda *mezhepler üstü* bir yaklaşım ve *dinler açılımı* bir modelle farklılıkları tanımayı, anlamayı ve onlarla empati kurmayı öğretmenin hedeflendiği, mezhepler üstü din eğitimi yaklaşımının *birleştirici modelinin* 2000'li yıllara kadar sürdüğü, 2000 yılı sonrasında ise DKAB dersi programlarının *çoğulcu modele* evrildiği,

v. DKAB dersi öğretim programlarının yalnız Türkiye'deki dinî düşünce ve akımları içermekle yetinmediği, başta Yahudilik, Hristiyanlık olmak üzere Budizm, Hinduizm, Sihizm, Şintoizm, Taoizm gibi farklı dinî inançlara ve kültürlerle yer verdiği, aynı zamanda diğer dinleri temel özellikleriyle tanıyarak mensuplarına hoşgörüyle yaklaşmayı da hedeflediği, bu bağlamda DKAB dersi programlarının Toledo ilkeleri arasında yer alan farklı dinler ve inanç sistemleri ve bunların içindeki çeşitlilik hakkında temel bilgi sahibi olmak hedefi ile uyumlu olduğu, bu dersin herhangi bir dinî veya mezhepsel anlayışı empoze etme gibi bir amacı olmadığı, öğrencilerin DKAB konularında objektif bir şekilde bilgilendirilmesinin amaçlandığı,

vi. Zorunlu DKAB dersinin müfredata din konusunda objektif tutum ve davranışlar geliştirilmesi, farklı dinler ve kültürler hakkında doğru bilgiler aktarılması suretiyle bunların doğru anlaşılmasına ve değerlendirilmelerine katkıda bulunmak amacıyla konulduğu, bu amaca yönelik olarak içinde yaşanan toplumdaki dinî ve ahlaki anlayışı önelediğini, bunun dışındaki din eğitiminin ise Anayasa'nın 24. maddesi kapsamında kişilerin ve ebeveynlerinin isteğine bırakıldığı,

vii. Anayasa'da ülkemizin ve bölgemizin sosyal ve tarihsel şartları dikkate alınarak zorunlu DKAB dersine yer verildiği, dinî istismar eden terör örgütlerinin varlığının (FETÖ/PDY, DEAŞ gibi) dinler ve farklı kültürler hakkında doğru ve objektif bilgilendirmenin ne kadar önemli olduğunu ortaya çıkardığı,

viii. AİHM'in müfredata ilişkin düzenlemelerin ülkelere ve dönemlere göre değişiklik gösterebileceğine ilişkin *Valsamis/Yunanistan* ve *Folgerø ve diğerleri/Norveç* kararlarına atıfla müfredatın düzenlenmesinin ve planlanmasının ilk olarak devletlerin yetkisinde bulunduğu,

ix. AİHM'in *Osmanoğlu ve Koçabaş/İsviçre* (B. No: 29086/12, 10/1/2017) başvurusunu inanç özgürlüğü kapsamında incelediği ve bu başvuruda başvuruclarının kızının zorunlu yüzme dersinden muaf tutulmamasının Sözleşme'yi ihlal etmediğine

karar verdiği, İsviçre Hükümetinin bu dersin entegrasyon amacıyla verilmesine ilişkin gerekçesini yerinde bulduğu,

x. Anılan kararda AİHM'in zorunlu yüzme dersinin farklı kültürden ve dinden gelen yabancıların entegrasyonunu amaç edindiği, söz konusu tedbirin yabancı öğrencilerin sosyal olarak dışlanmasını engellemeye yönelik olduğunu değerlendirdiği, bu kararda AİHM'in İsviçre'nin farklı dinden ve kültürden gelen çok fazla göçmen barındırmasına yönelik özel durumunu dikkate aldığının gözlemlendiği ifade edilmiştir.

134. Başvurucular, Bakanlık görüşüne karşı beyanlarında önceki görüşlerini tekrarlamıştır. İlave olarak;

i. Bakanlığın kabul edilebilirlik hakkındaki görüşlerine katılmadıklarını, Anayasa'nın eğitim hakkını düzenleyen 42. maddesinde Bakanlığın belirttiği şekilde devlete ebeveynlerin inançlarına uygun eğitim yapılmasını sağlamak şeklinde açıkça bir yükümlülük öngörülmemesinin dersten muafiyet hakkını dışlamadığını,

ii. Anayasa'nın 24. maddesindeki zorunluluğun dersin müfredatta bulunması zorunluluğu olduğunu, bu dersten muafiyet hakkı tanınmasının anılan zorunluluğa aykırı olmadığını,

iii. Bakanlık görüşünde AİHM kriterlerine uygun olduğu belirtilen 2011-2012 DKAB dersi müfredatının AİHM'in *Mansur Yalçın ve diğeri/Türkiye* kararında değerlendirildiğini, AİHM'in 2011-2012 öğretim yılında DKAB dersi müfredatında ve ders kitaplarında meydana gelen önemli değişikliklere karşın Türk eğitim sisteminin hâlen ebeveynlerin inançlarına saygı gösterilmesi için uygun yöntemlerle donatılmadığı sonucuna vardığını, *Mansur Yalçın ve diğeri/Türkiye* kararından sonra da eğitim sisteminin hâlen ebeveynlerin dinî inançlarına saygı gösterecek bir mekanizmayla donatılmadığını belirtmiştir.

2. Değerlendirme

135. Anayasa Mahkemesi, olayların başvuru tarafından yapılan hukuki nitelendirmesi ile bağlı olmayıp olay ve olguların hukuki tavsifini kendisi takdir eder (*Tahir Canan*, B. No: 2012/969, 18/9/2013, § 16). Başvurucuların şikâyetlerinin özü ilk ve ortaöğretim kurumlarında zorunlu olarak okutulan ve içeriği itibarıyla din eğitimi niteliğinde olduğunu ileri sürdükleri DKAB dersinden muafiyet taleplerinin reddedilmesinin ebeveynlerin eğitim ve öğretimde dinî ve felsefi inançlarına saygı gösterilmesini isteme hakkının ihlalini oluşturduğuna ilişkindir. Bu nedenle başvurucuların DKAB dersinin içeriğine ve muafiyet imkânı bulunmamasına ilişkin şikâyetlerinin bir bütün olarak Anayasa'nın "*Din ve vicdan hürriyeti*" kenar başlıklı 24. maddesinin dördüncü fıkrası kapsamında incelenmesi gerektiği değerlendirilmiştir.

a. Kabul Edilebilirlik Yönünden

i. Konu Bakımından Yetki

136. Anayasa'nın 148. maddesinin üçüncü fıkrası ile 30/3/2011 tarihli ve 6216 sayılı Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun'un 45. maddesinin (1) numaralı fıkrasına göre bireysel başvurunun incelenebilmesi için kamu gücü tarafından

ihlal edildiği iddia edilen hakkın Anayasa’da güvence altına alınmış olmasının yanı sıra Sözleşme ve Türkiye’nin taraf olduğu Sözleşme’ye ek protokoller kapsamına da girmesi gerekir. Anayasa ve Sözleşme’nin ortak koruma alanı dışında kalan hak ihlali iddiasını içeren başvurular bireysel başvurunun kapsamında değildir (Onurhan Solmaz, B. No: 2012/1049, 26/3/2013, § 18).

137. P1-2’nin ikinci cümlesi şöyledir:

"Devlet, eğitim ve öğretim alanında yükleneceği görevlerin yerine getirilmesinde, ebeveynlerin bu eğitim ve öğretimin kendi dini ve felsefi inançlarıyla uyumlu olarak yapılmasını sağlama hakkına saygı gösterir."

138. Anayasa’nın "Din ve vicdan hürriyeti" kenar başlıklı 24. maddesinin dördüncü fıkrası şöyledir:

"Din ve ahlâk eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlâk öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanunî temsilcisinin talebine bağlıdır."

139. Anayasa’nın 24. maddesinin dördüncü fıkrasının son cümlesinde ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alması öngörülen din kültürü ve ahlak öğretimi dışındaki din eğitim ve öğretiminin ancak kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlı olduğu belirtilmiştir. Bu kapsamda Anayasa, küçükler için ilköğretim ve ortaöğretim kurumlarındaki zorunlu din kültürü ve ahlak öğretimi dışındaki din eğitim ve öğretimini kanuni temsilcilerinin talebine bağlı kılmıştır.

140. Sonuç olarak ebeveynlerin eğitim ve öğretimde dinî ve felsefî inançlarına saygı gösterilmesini isteme hakkının Anayasa’nın 24. maddesinin dördüncü fıkrasının son cümlesi çerçevesinde anayasal güvence altında olduğu, dolayısıyla Sözleşme’ye ek (1) No.lu Protokol ile Anayasa’nın ortak koruma alanında bulunduğu anlaşılmıştır.

141. Açıklanan gerekçelerle Anayasa Mahkemesinin bireysel başvuru kapsamındaki inceleme yetkisinin ebeveynlerin eğitim ve öğretimde dinî ve felsefî inançlarına saygı gösterilmesini isteme hakkını da kapsadığı kanaatine varılmıştır.

ii. Başvuru Yollarının Tüketilmesi

142. Derece mahkemelerindeki yargılamalarda davanın tarafı başvuru kızı olup başvuru davayı kızı adına velayeten açmıştır. Bu sebeple başvuru kızı bireysel başvurudan önceki başvuru yollarını tüketip tüketmediği konusunda bir değerlendirme yapılmalıdır.

143. Anayasa’nın 148. maddesinin üçüncü fıkrası ile 6216 sayılı Kanun’un 45. maddesinin (2) numaralı fıkrası uyarınca bireysel başvuru yoluyla Anayasa Mahkemesine başvurulabilmesi için olağan kanun yollarının tüketilmiş olması gerekir.

144. Bireysel başvuru, iddia edilen hak ihlallerinin derece mahkemelerince düzeltilmemesi hâlinde başvurulabilecek ikincil nitelikte bir hak arama yoludur. Bireysel başvuru yolunun bu niteliği gereği Anayasa Mahkemesine bireysel başvuruda

bulunulabilmesi için öncelikle olağan kanun yollarının tüketilmesi zorunludur. Bu ilke uyarınca başvurunun Anayasa Mahkemesi önüne getirdiği şikâyetini öncelikle ve süresinde yetkili idari ve yargısal mercilere usulüne uygun olarak iletmesi, bu konuda sahip olduğu bilgi ve kanıtlarını zamanında bu makamlara sunması, aynı zamanda bu süreçte dava ve başvurusunu takip etmek için gerekli özeni göstermiş olması gerekir (*İsmail Buğra İşlek*, B. No: 2013/1177, 26/3/2013, § 17).

145. Yukarıda anılan Anayasa ve Kanun maddelerinde yer verilen kanun yollarının tüketilmesi koşulu, bireysel başvurunun temel hak ihlallerini önlemek için son ve olağanüstü bir çare olmasının doğal sonucudur (*Necati Gündüz ve Recep Gündüz*, B. No: 2012/1027, 12/2/2013, § 20).

146. Temel hak ve özgürlüklere saygı, devletin tüm organlarının anayasal ödevi olup bu ödevin ihmal edilmesi nedeniyle ortaya çıkan hak ihlallerinin düzeltilmesi idari ve yargısal makamların görevidir. Bu nedenle temel hak ve özgürlüklerin ihlal edildiği iddialarının öncelikle derece mahkemeleri önünde ileri sürülmesi, bu makamlar tarafından değerlendirilmesi ve bir çözüme kavuşturulması esastır (*Ayşe Zıraman ve Cennet Yeşilyurt*, B. No: 2012/403, 26/3/2013, § 16).

147. Tüketilmesi gereken başvuru yolları, başvurunun şikâyetleri açısından makul bir başarı şansı sunabilecek, bir çözüm sağlayabilecek nitelikteki kullanılabilir ve etkili başvuru yollarıdır. Ayrıca başvuru yollarını tüketme kuralı ne kesin ne şekli olarak uygulanabilir bir kural olup bu kurala uygunluğun denetlenmesinde somut başvurunun koşullarının dikkate alınması esastır. Bu anlamda yalnızca hukuk sisteminde birtakım başvuru yollarının varlığının değil aynı zamanda bunların uygulama şartları ile başvurunun kişisel koşullarının gerçekçi bir biçimde ele alınması gerekmektedir. Bu nedenle başvuru sahiplerinin kendilerinden başvuru yollarının tüketilmesi noktasında beklenebilecek her şeyi yerine getirip getirmediklerinin başvurunun özellikleri dikkate alınarak incelenmesi gerekir (*S.S.A.*, B. No: 2013/2355, 7/11/2013, § 28).

148. Somut başvuruda başvuru sahibi, kızının dersten muaf tutulmasına yönelik isteğinin reddi üzerine, ret işleminin muhatabı kızı olduğu için bu işleme karşı davayı kızı adına velayeten açmıştır.

149. Anayasa Mahkemesi bu davada idari yargılama hukuku bağlamında muafiyet talebinin reddi işleminin asli muhatabının başvurunun kızı olduğunu dikkate almakla birlikte bu işleme karşı açılan davada incelenen hususların genel olarak başvurunun ebeveynlerin eğitim ve öğretimde dinî ve felsefi inançlarına saygı gösterilmesini isteme hakkıyla ilgili olduğunu da gözetmektedir.

150. Bu bağlamda başvuru sahibi teknik olarak derece mahkemelerindeki yargılamanın tarafı olmasa dahi başvurunun kızının dersten muaf tutulmasına yönelik isteğinin reddi, başvurunun ebeveynlerin eğitim ve öğretimde dinî ve felsefi inançlarına saygı gösterilmesini isteme hakkıyla doğrudan ilgilidir (başka bir bağlamda aynı yöndeki bir AİHM değerlendirmesi için birçok karar arasından bkz. *Kapmaz/Türkiye*, B. No: 13716/12, 7/1/2020, §§ 21-23). Bu sebeple somut olayda başvurunun başvuru yollarını tükettiği sonucuna ulaşılmıştır.

151. Açıkça dayanaktan yoksun olmadığı ve kabul edilemezliğine karar verilmesini gerektirecek başka bir neden de bulunmadığı anlaşılan başvurunun bu kısmının kabul edilebilir olduğuna karar verilmesi gerekir.

Kadir ÖZKAYA, Recai AKYEL, Yıldız SEFERİNOĞLU, Selahaddin MENTEŞ, Basri BAĞCI ve İrfan FİDAN bu görüşe katılmamışlardır.

b. Esas Yönünden

i. Din ve Ahlak Eğitim ve Öğretimine İlişkin Genel İlkeler

152. Din ve ahlak eğitim ve öğretimine ilişkin genel ilkeler açıklanırken Anayasa'nın 24. maddesinin dördüncü fıkrasının Anayasa'nın "*Başlangıç*"ı ile 2., 13., 14., 68., 81., 103., 136. ve 174. maddelerinde yer alan laiklik kavramı ile birlikte değerlendirilmesi gerekir.

153. Laiklik; devletin din ve inançlar karşısında tarafsızlığını sağlayan, devletin din ve inançlar karşısındaki hukuki konumunu, görev ve yetkileri ile sınırlarını belirleyen anayasal bir ilkedir. Laik devlet; resmî bir dine sahip olmayan, din ve inançlar karşısında eşit mesafede duran, bireylerin dinî inançlarını barış içinde serbestçe öğrenebilecekleri ve yaşayabilecekleri bir hukuki düzeni tesis eden, din ve vicdan hürriyetini güvence altına alan devlettir (AYM, E.2012/65, K.2012/128, 20/9/2012; *Tuğba Arslan*, [GK], B. No: 2014/256, 25/6/2014, § 136).

154. Laiklik, devlete negatif ve pozitif yükümlülükler yüklemektedir. Negatif yükümlülük, devletin bir dini ya da inancı resmî olarak benimsememesini, bireylerin din ve vicdan hürriyetine zorunlu nedenler olmadıkça müdahale etmemesini gerektirmektedir. Pozitif yükümlülük ise devletin din ve vicdan hürriyetinin önündeki engelleri kaldırması, kişilerin inandıkları gibi yaşayabileceği uygun bir ortamı ve bunun için gerekli imkânları sağlaması ödevini beraberinde getirmektedir (AYM, E.2012/65, K.2012/128, 20/9/2012; *Tuğba Arslan*, § 138).

155. Laikliğin devlete yüklediği pozitif yükümlülüğün kaynağı, Anayasa'nın 5. ve 24. maddeleridir. Anayasa'nın 5. maddesine göre devletin temel amaç ve görevlerinden biri "*Kişinin temel hak ve hürriyetlerini, sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleriyle bağdaşmayacak surette sınırlayan siyasal, ekonomik ve sosyal engelleri kaldırmaya, insanın maddî ve manevî varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlamaya çalışmaktır.*" (AYM, E.2012/65, K.2012/128, 20/9/2012; *Tuğba Arslan*, § 138).

156. Din eğitimi ve öğretimi, Anayasa'nın 24. maddesinde din ve vicdan hürriyetinin bir gereği olarak kabul edilmiştir. Bu maddede öncelikle din eğitimi ve öğretiminin devletin gözetim ve denetimi altında yapılacağı, din kültürü ve ahlak öğretiminin ilk ve ortaöğretimde okutulan zorunlu dersler arasında olduğu, bunun dışındaki din eğitim ve öğretiminin ise ancak kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlı olduğu belirtilmektedir (AYM, E.2012/65, K.2012/128, 20/9/2012).

157. Laik devlet, dinler karşısında tarafsız olmakla birlikte toplumun dinî ihtiyaçlarının karşılanması konusunda kayıtsız değildir. Laiklik ilkesi doğup geliştiği Batı'da dinin toplumsal ve kamusal alandan tamamen dışlanması sonucunu doğurmuş, dinî ihtiyaçların karşılanmasına yönelik devlet politikalarını beraberinde getirmiştir (AYM, E.2012/65, K.2012/128, 20/9/2012).

158. Türkiye'de, 430 sayılı Kanun ile başlayan süreçte din eğitimi veren okulların devlet tarafından kurulması öngörülmüş ve bu alanda özel okulların açılması yasaklanmıştır.

8/2/2007 tarihli ve 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu'nun 3. maddesi uyarınca "Din eğitimi-öğretimi yapan kurumların aynı veya benzeri özel öğretim kurumları açılmaz." Dolayısıyla Kanun'a göre devlet bir taraftan din eğitimi-öğretimi yapan kurumların açılması, diğer taraftan da okullardaki din eğitimi ve öğretimine ilişkin zorunlu ve seçmeli dersleri belirleme konusunda tekel konumundadır. Bireylerin devlet kurumları dışında din eğitim ve öğretimi alabilecekleri kurumsal alternatiflerinin bulunmadığı gerçeği, laikliğin devlete yüklediği pozitif yükümlülüğü daha anlaşılır ve önemli hâle getirmektedir (AYM, E.2012/65, K.2012/128, 20/9/2012).

159. Öte yandan bir bütün olarak bakıldığında Türkiye'de baştan beri laiklik ilkesinin anayasal düzeyde ve uygulamada devlet ile İslam dini arasındaki kurumsal ilişkiyi mutlak surette dışladığı da söylenemez. Anayasa, resmî bir dine yer vermemekle birlikte çoğunluk dininin mensuplarının inanç, ibadet ve eğitim gibi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik resmî mekanizmalar öngörmüştür (AYM, E.2012/65, K.2012/128, 20/9/2012).

160. Benzer şekilde Anayasa'nın 174. maddesinde Türkiye Cumhuriyeti'nin laiklik niteliğini koruma amacını güden ve Anayasa'ya aykırı olduğu şeklinde anlaşılamayacağı ve yorumlanamayacağı güvence altına alınmış bulunan inkılap kanunlarının başında 430 sayılı Kanun gelmektedir. Bu Kanun'un 4. maddesine göre "*Maarif Vekaleti yüksek diniyat mütehasısları yetiştirilmek üzere Darülfünunda bir İlahiyat Fakültesi tesis ve imamet ve hitabet gibi hidematı diniyenin ifası vazifesiyle mükellef memurların yetişmesi için de aynı mektepler küşat edecektir.*" Buradaki imamet ve hitabet gibi kavramların İslam dinine ait kavramlar olduğu, dolayısıyla MEB'e tevdi edilen görevin bu dinin mensuplarının dinî hizmetlerini yerine getirecek kişileri yetiştirecek eğitim kurumlarını açması görevi olduğu açıktır (AYM, E.2012/65, K.2012/128, 20/9/2012).

161. Sonuç olarak Anayasa, dinî hizmetleri toplumsal bir ihtiyaç olarak görmekte ve devlete bu ihtiyaçların karşılanması yönünde yükümlülükler yüklemektedir. Anayasa'nın 24. maddesinde din eğitimi ve öğretiminin devletin gözetim ve denetimi altında yapılmasına dair düzenleme de bunu göstermektedir. Anayasa'da ifadesini bulan laiklik ilkesi, bir yandan dinin devletin esaslarını belirlemesini engellemekte; diğer yandan da din eğitim ve öğretimi dâhil dinî hizmetlerin devlet eliyle verilmesine imkân tanımaktadır (AYM, E.2012/65, K.2012/128, 20/9/2012).

162. Kişilere din ve vicdan özgürlüğü alanında seçenekler sunan, toplumu oluşturan bireylerin bu alandaki yaygın ve müşterek ihtiyaçlarının karşılanmasını kolaylaştıran tedbir ve uygulamalar laiklik ilkesine aykırı olarak görülemez. Nitekim hemen her ülkenin din eğitimi ve öğretimi, toplumda hâkim dine belli bir ağırlık vermekte; diğer dinler karşısında çoğunluk dininin mensuplarına bazı öncelikler tanımaktadır (AYM, E.2012/65, K.2012/128, 20/9/2012).

163. Öte yandan din ve vicdan hürriyeti devletin belirli bir dini veya inancı kişilere dayatmamasını gerektirir (*Tuğba Arslan*, § 58). Laik bir devlette belli bir dinin eğitim ve öğretimi zorunlu hâle getirilemez. Nitekim bu ilkenin bir gereği olarak Anayasa'nın 24. maddesinin dördüncü fıkrasında *din eğitimi ve öğretiminin* ancak kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin iznine bağlı olduğu açıkça ifade edilmiştir. Başka bir deyişle Anayasa'nın 24. maddesinin dördüncü fıkrasına göre din eğitimi ve öğretimi yalnızca bireylerin talep etmeleri hâlinde verilebilmektedir. Bununla beraber yine Anayasa'nın 24. maddesinin dördüncü fıkrasında dinler hakkında yansız ve tanıtıcı bilgiler vermek ve ahlaki değerleri benimsetmek amacıyla din kültürü ve ahlak öğretimi dersleri ilk ve ortaöğretim

kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında alınmıştır. Din eğitimi yerine *din kültürü* dersinden söz edilmesi de bu amacı açıkça ortaya koymaktadır (AYM, E.1997/62, K.1998/52, 16/9/1998).

164. Anayasa'nın 24. maddesinin dördüncü fıkrasında ilk ve ortaöğretim kurumlarında zorunlu olması öngörülen din kültürü ve ahlak öğretimine ilişkin ders *din kültürü* boyutuyla öğrencilere belli bir dini benimsetmeye ya da sadece belli bir dinin eğitim ve öğretimine yönelik değildir. Zorunlu olan bu dersin amacı öğrencilere dinler hakkında genel bir bilgilendirme yapılması ve genel bir kültür kazandırılmasıdır. Bu amacı aşacak şekilde öğrencilere belli bir dinin ya da inancın eğitim ve öğretiminin verilmesini içeren dersler din kültürü öğretimi mahiyetinde olmadığından bu dersler din eğitimi ve öğretimi kapsamında değerlendirilmelidir.

165. Nitekim din kültürü öğretimi ile din eğitimi ve öğretimi arasındaki bu ayrımın bir neticesi olarak Anayasa'nın 24. maddesinin dördüncü fıkrasında küçüklere yönelik *din kültürü* öğretimini aşacak düzeydeki din eğitim ve öğretiminin ancak küçüğün kanuni temsilcisinin talebine bağlı olduğu hüküm altına alınmıştır. Türkiye'nin taraf olduğu ve temel haklara ilişkin olmaları nedeniyle Anayasa'nın 90. maddesi uyarınca, kanunlarla aynı konuda farklı hükümler içermeleri nedeniyle çıkabilecek uyumsuzluklarda esas alınması gereken birçok uluslararası anlaşmada da (bkz. §§ 97-102) devletin din eğitim ve öğretiminde ebeveynlerin çocuklarına kendi inançlarına uygun dinsel ve ahlaki eğitim verme hakkına saygı göstermekle yükümlü olduğuna dair düzenlemelere yer verilmiştir.

166. Yukarıdaki ayrım dikkate alındığında din kültürü ve ahlak öğretimi kapsamında yer alan zorunlu DKAB derslerinde verilen öğretim -anılan öğretimin içeriği dikkate alınmaksızın- ebeveynlerin kendi dinî veya felsefî inançlarına saygılı olmadığı yönündeki özel algılamaları ile otomatik olarak ebeveynlerin eğitim ve öğretimde dini ve felsefî inançlarına saygı gösterilmesini isteme hakkını ihlal etmez. Anılan derslerde kişilerin dinî veya felsefî inançlarına karşıt düşüncelerin öğretimi de mümkündür. Ayrıca zorunlu DKAB derslerinde, toplumu oluşturan bireylerin çoğunluğunun ihtiyaçları dikkate alınarak ülkemizin kendine özgü tarihsel birikimi ve sosyolojik yapısı çerçevesinde çoğunluğun dinine ilişkin bilgilere diğer dinlere ve felsefî inançlara nazaran daha fazla yer verilebilir. Çoğunluğun dinine ilişkin bilgilere diğer dinlere ve felsefî inançlara nazaran daha fazla yer verilmesi, bu derslerde *din kültürü* öğretimini aşacak düzeyde *din eğitim ve öğretimi* verilmemesi koşuluyla *ebeveynlerin eğitim ve öğretimde dini ve felsefî inançlarına saygı gösterilmesini isteme hakkı* açısından ihlale sebebiyet vermez.

167. Bu kapsamda ülkemizin tarihsel birikimini ve sosyolojik yapısını dikkate alarak devlet, zorunlu olan *din kültürü* öğretimine ilişkin dersin müfredatını planlama ve düzenleme konusunda belli bir takdir yetkisine sahiptir. Bununla birlikte devletin belli bir dinin ya da inancın eğitim ve öğretiminin verilmesini içeren ve istemeyenlerin almayabileceği *din eğitim ve öğretimine* ilişkin derslerin müfredatının planlanması ve düzenlenmesi konusunda çok daha geniş bir takdir yetkisine sahip olacağı da açıktır.

168. DKAB ya da başka bir ad altında verilen bir ders içeriği itibarıyla *din kültürü* öğretimini aşacak düzeydeki din eğitim ve öğretimi seviyesine ulaşmışsa bu dersin artık Anayasa'nın 24. maddesinin dördüncü fıkrasının ikinci cümlesinde ifadesini bulan ve zorunlu dersler arasında yer alan "*din kültürü ve ahlak öğretimi*" kapsamında değerlendirilmesi mümkün değildir. Böyle bir durumda devlet, öğrencilerin bu eğitim ve öğretim ile ebeveynlerinin dinî ve felsefî inançları arasındaki bir çatışmayla yüz yüze kalmalarına karşı gerekli önlemleri almakla yükümlüdür.

169. Bu çerçevede devletin din eğitim ve öğretimi kapsamında mütalaa edilebilecek bir dersi çocuğuna aldırarak istemeyen ebeveynlere yönelik olarak -herhangi bir gerekçe ya da bilgi ve belge sunmalarına gerek olmaksızın- muafiyet usulleri geliştirmek, dinî eğitim ve öğretime alternatif ders imkânı sunmak ya da anılan derse kaydolma veya olmama imkânı sağlamak gibi seçenekler sunması gerekir. Din eğitim ve öğretimi kapsamında mütalaa edilebilecek bir dersi çocuğuna aldırarak istemeyen ebeveynlere yönelik olarak anılan seçeneklere benzer bir imkân sağlandığında ebeveynlerin eğitim ve öğretimde dinî ve felsefi inançlarına saygı gösterilmesini isteme hakkına saygı gösterilmiş olur.

170. Önemle belirtilmelidir ki muafiyet vb. seçenekler için kişilerin bu yöndeki taleplerini gerekçelendirmelerinin istenmesi ya da talebin değerlendirilebilmesi için kişilerin dinî ve felsefi inançlarına ilişkin bilgi ve belge istenmesi Anayasa'nın 24. maddesinin üçüncü fıkrasında koruma altına alınan ve Anayasa'nın 15. maddesindeki düzenlemeyle savaş, seferberlik hâllerinde veya olağanüstü hâllerde dahi dokunulması yasaklanan çekirdek haklar arasında yer alan *dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamama* hakkına aykırılık oluşturur.

ii. İlkelerin Olaya Uygulanması

171. Yukarıda da değinildiği üzere Anayasa'nın 24. maddesinin dördüncü fıkrasının ikinci cümlesine göre "*Din kültürü ve ahlâk öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır.*" Anayasa'da bu hüküm için bir istisna da öngörülmediğinden Türkiye'deki tüm ilk ve ortaöğretim kurumlarında *din kültürü ve ahlâk öğretimi* yapılması zorunludur. Bu anlamda zorunlu *din kültürü ve ahlak öğretimi* için muafiyet öngörülmemesi anayasal açıdan bir hak ihlaline sebebiyet vermeyecektir. Bununla birlikte daha önce de vurgulandığı üzere Anayasa'nın 24. maddesinin dördüncü fıkrasının "*Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanunî temsilcisinin talebine bağlıdır.*" biçimindeki son cümlesinde *din kültürü öğretimi dışında* verilecek olan *din eğitimi ve öğretiminin* zorunlu olmayacağı ve ancak isteğe bağlı olarak verilebileceği hüküm altına alınmıştır.

172. O hâlde mevcut başvuruda ele alınması gereken mesele, başvuruya konu olay tarihi itibarıyla uygulanan müfredata göre yürütülen ve başvuruçunun kızının muafiyet talebi reddedilerek almak durumunda kaldığı DKAB dersinin Anayasa'ya göre zorunlu olması öngörülen *din kültürü ve ahlak öğretiminin* boyutlarını aşarak ancak isteğe bağlı verilebilen *din eğitimi ve öğretimi* olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceğini belirlemekten ibarettir. Başvuruçunun kızının almak durumunda olduğu dersin Anayasa'ya göre zorunlu olması öngörülen *din kültürü ve ahlak öğretiminin* boyutlarını aşmadığı sonucuna ulaşırsa Anayasa'nın 24. maddesinin dördüncü fıkrasının ikinci cümlesi gereğince daha ileri bir inceleme yapılmadan hak ihlali olmadığı sonucuna ulaşılabilecektir. Ancak başvuruçunun kızının almak durumunda olduğu dersin Anayasa'ya göre zorunlu olması öngörülen *din kültürü ve ahlak öğretiminin* boyutlarını aştığı sonucuna ulaşırsa bu defa da Anayasa'nın 24. maddesinin dördüncü fıkrasının son cümlesinde yer alan "*Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanunî temsilcisinin talebine bağlıdır.*" şeklindeki hüküm çerçevesinde bir inceleme yapılacak ve çocuklarına bu dersi aldırarak istemeyen ebeveynlerin isteklerine yer verecek alternatiflere ilişkin tedbirlerin olup olmadığı incelenecek ve buradan çıkacak sonuca göre hak ihlali olduğu/olmadığı tespiti yapılacaktır.

173. Eldeki başvurunun kapsamı bakımından gözetilmesi gereken en önemli hususlardan biri de incelemenin yalnızca başvurunun kızına uygulanan müfredatla sınırlı olması zorunluluğudur. Başvuru dosyasında yer alan bilgilere göre başvurunun kızı 2018 yılında üniversite öğrenimine başlamıştır. Dolayısıyla -hâlihazırda da uygulamada olan- TTK'nın 19/1/2018 tarihli ve 2 sayılı kararıyla kabul edilen ilkököl (4. sınıf), ortaokul ve imam hatip ortaokulu (5-8. sınıflar) ve 19/1/2018 tarihli ve 18 sayılı kararıyla kabul edilen ortaöğretim DKAB (9-12. sınıflar) öğretim programları 2018-2019 eğitim ve öğretim yılından itibaren uygulamaya konulmuş olup başvurunun kızına uygulanmamıştır. Bu nedenle 2018-2019 eğitim ve öğretim yılından itibaren uygulamaya konulan DKAB programları bu kararda incelenmemiştir. Başka bir ifadeyle bu karardaki değerlendirmeler 2018-2019 eğitim ve öğretim yılından itibaren uygulamaya konulmuş olan DKAB programları hakkında değildir.

174. Bu karardaki değerlendirmeler başvurunun kızının ilk ve ortaöğretim öğrencisi olduğu dönemde yürürlükte olan, AİHM'in *Mansur Yalçın ve diğerleri/Türkiye* kararına da konu olan, TTK'nın 31/3/2005 tarihli ve 16 sayılı kararıyla kabul edilen ortaöğretim 9, 10, 11 ve 12. sınıflar DKAB dersi öğretim programı, 28/12/2006 tarihli ve 410 sayılı kararıyla kabul edilen ilköğretim 4, 5, 6, 7 ve 8. sınıflar DKAB dersi öğretim programı ile bu programlara ilişkin değişiklikler getiren 30/12/2010 tarihli ve 328 ile 329 sayılı kararlarla düzenlenen ve 2011-2012 öğretim yılında uygulanmaya başlanan DKAB dersi programları üzerinden ve bunlarla sınırlı olarak yapılacaktır. Her ne kadar muafiyet talebine ilişkin idari başvuru 2009 yılında yapılmış ve derece mahkemelerindeki dava da 2009 yılında açılmış ise de 30/12/2010 tarihli ve 328 ile 329 sayılı kararlarla düzenlenen ve 2011-2012 öğretim yılında uygulanmaya başlanan DKAB dersi programları da başvurunun kızına uygulanmıştır. Bu nedenle Anayasa Mahkemesi somut başvuruyu sadece dava konusu olayın meydana geldiği tarihte okutulan DKAB dersi müfredatı ışığında değil DKAB dersi müfredatı konusunda 2018-2019 eğitim ve öğretim yılına kadar olan dönemde ortaya çıkan diğer gelişmeleri de dikkate alarak inceleyecektir.

175. Türkiye'de 1924 Anayasası döneminden günümüze dek -1930'lu yılların başından 1940'lı yılların sonuna kadar olan dönem bir kenara bırakılırsa- ilköğretim ve ortaöğretim kurumlarında din derslerine yer verilmiştir. Genel olarak ifade etmek gerekirse 1924 Anayasası döneminin ilk yıllarında program içinde yer alan bu ders (bkz. §§ 23-25) 1930'lu yıllara doğru isteğe bağlı hâle getirilmiş, 1930'lu yılların başından 1940'lı yılların sonuna kadar olan dönemde ise eğitim sistemi din eğitimi ve öğretiminden giderek soyutlanmıştır (bkz. §§ 26-28).

176. 1950'li yıllardan itibaren tekrar programa alınan din dersleri bakımından anılan yıllarda genel olarak dersin *istemeyene verilmemesi* ilkesi, 1961 Anayasası döneminde ise genel olarak *isteyene verilmesi* ilkesi ya da öğrencilerin bu derse girip girmeyeceğinin veli tarafından kayıt esnasında kayıt bildirisinde açılan özel sütuna yazılması gibi usuller benimsenmiştir.

177. 1961 Anayasası döneminde isteğe bağlı din dersleri yanında zorunlu ahlak dersleri de müfredattaki yerini almıştır (bkz. § 43). 1982 Anayasası öncesi dönemde din derslerinin içeriği İslam dini etrafında şekillendirilmiştir.

178. 1982 Anayasası'nın 24. maddesinde yapılan düzenlemeyle ise din kültürü ve ahlak öğretiminin ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alacağı hüküm altına alınmıştır. Hâlihazırda da DKAB dersi ilköğretim ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer almaktadır.

179. 1982 Anayasası döneminde zorunlu olarak okutulan DKAB derslerinin içeriği de başlangıçta tamamen İslam dininin Türkiye’de halkın çoğunluğu tarafından benimsenen yorumu etrafında şekillendirilmiş iken (bkz. § 48) ilerleyen yıllarda farklı din ve inançlara yönelik bilgilerin de dersin kapsamına alındığı görülmektedir (bkz. §§ 59, 60). Özellikle 2000’li yılların sonuna doğru ve AİHM tarafından *Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye* başvurusunda verilen ihlal kararının da etkisiyle dersin içeriğinde Alevi inancı başta olmak üzere toplumdaki farklı inançların da kavranabilmesi maksadıyla önemli değişiklikler yapılmıştır (bkz. §§ 78-80). Ancak bu yönde gösterilen tüm gayretlere rağmen AİHM, ders müfredatındaki değişikliklerin, Türkiye’de var olan farklı inançlar hakkında bilgi verilmesi amacıyla yapılmakla beraber öncelikli olarak İslam’ın Türkiye’de halkın çoğunluğu tarafından uygulanan ve yorumlanan şekline ilişkin bilgilere odaklanan bu dersin ana bileşenleri bakımından gerçek anlamda bir revizyon sonucu doğurmadığı ve ders müfredatında ve ders kitaplarında meydana gelen önemli değişikliklere karşın Türk eğitim sisteminin ebeveynlerin inançlarına saygı gösterilmesi için uygun yöntemlerle donatılmadığı sonucuna varmıştır (bkz. §§ 80, 81). Danıştay da esas itibarıyla AİHM’in *Mansur Yalçın ve diğerleri/Türkiye* kararına ve anılan kararda atıfta bulunulan *Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye* kararına atıfla ülkemizde "çoğulculuk anlayışı içerisinde nesnel ve rasyonel bir şekilde 'din kültürü ve ahlak bilgisi' öğretiminin verilmediği" sonucuna ulaşmış ve DKAB derslerinden muafiyet taleplerinin reddini hukuka aykırı bulmuştur (bkz. § 94). Öte yandan Danıştay 2017 yılında verdiği kararında Anayasa’nın 24. maddesine uygun olarak DKAB öğretimi yapılmakta olduğu tespiti yapmış ise de (bkz. § 95) anılan kararda ülkemizde çoğulculuk anlayışı içinde, nesnel ve rasyonel bir şekilde *din kültürü ve ahlak* öğretiminin verilmediği yönündeki önceki içtihadını değiştirmesinin nedenlerini açıklamamıştır.

180. AİHM kararları ile Danıştayın önceki kararlarındaki değerlendirmeler de dikkate alınarak, TTK’nın 31/3/2005 tarihli ve 16 sayılı kararıyla kabul edilen ortaöğretim 9, 10, 11 ve 12. sınıflar DKAB dersi öğretim programı, 28/12/2006 tarihli ve 410 sayılı kararıyla kabul edilen ilköğretim 4, 5, 6, 7 ve 8. sınıflar DKAB dersi öğretim programı ile bu programlara ilişkin değişiklikler getiren 30/12/2010 tarihli ve 328 ile 329 sayılı kararla düzenlenen ve 2011-2012 öğretim yılında uygulanmaya başlanan DKAB dersi programları ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Esasen 2018-2019 eğitim ve öğretim yılına kadar olan dönemde yürürlükte bulunan DKAB müfredatı bakımından AİHM’in bu müfredatta öncelikli olarak İslam dinine ait bilgilere yer verildiği, ders müfredatında yapılan değişikliklerin bu dersin ana bileşenleri bakımından gerçek anlamda bir revizyon sonucu doğurmadığı, Danıştayın ülkemizde çoğulculuk anlayışı içinde nesnel bir şekilde DKAB öğretiminin verilmediği şeklindeki tespitlerinden ayrılmayı gerektiren bir neden bulunmamaktadır.

181. DKAB dersi programlarında yapılan incelemede ilköğretim DKAB dersi (4, 5, 6, 7 ve 8. sınıflar) öğretim programında ders programlarının baskın bir şekilde ülkemizin kendine özgü tarihsel birikimi ve sosyolojik yapısı çerçevesinde İslam’ın Türk milletinin çoğunluğu tarafından uygulanan ve yorumlanan şekline ilişkin bilgilere odaklandığı, yalnızca İslam dinine ait ibadetlerin öğretildiği, müfredatın *öğretimin* ötesine geçerek *eğitim* içeriğine sahip olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla 2018-2019 eğitim-öğretim yılına kadar olan dönemde bu dersin Anayasa’nın 24. maddesinin dördüncü fıkrasında dinler hakkında yansız ve tanıtıcı bilgiler vermek ve ahlaki değerleri benimsetmek amacıyla zorunlu olması öngörülen *din kültürü ve ahlak öğretimi* içeriğine kavuşturulmadığı kanaatine ulaşılmıştır.

182. Başka bir ifadeyle 2018-2019 eğitim ve öğretim yılına kadar olan dönemde yürürlükte bulunan müfredat çerçevesinde DKAB dersinin Anayasa’nın 24. maddesinin dördüncü fıkrasının ikinci cümlesi uyarınca ilk ve ortaöğretim kurumlarında *zorunlu olarak*

okutulması gereken *din kültürü ve ahlâk öğretiminin* sınırlarını aştığı, aynı fıkranın üçüncü cümlesi uyarınca *kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanunî temsilcisinin talebine bağlı olarak* yapılması gereken *din eğitim ve öğretimi* niteliğinde olduğu sonucuna varılmıştır. Bu durumda ebeveynlerin eğitim ve öğretimde dini ve felsefi inançlarına saygı gösterilmesini isteme hakkının ihlal edilmemesi için, din eğitimi ve öğretimi niteliğindeki bu dersi çocuklarına aldırarak istemeyen ebeveynler bakımından muafiyet, dinî eğitim ve öğretime alternatif ders imkânı ya da anılan derse kaydolma veya olmama imkânı sağlamak gibi alternatiflere yer verilmesi gerekmektedir.

183. Yukarıda ayrıntılı şekilde açıklandığı üzere 2018-2019 eğitim ve öğretim yılına kadar olan dönemde Türk eğitim sisteminde -Hristiyanlık ve Musevilik dinlerine mensup öğrencilerin bu dinlerden birine mensup olduklarını belgelendirmeleri kaydıyla muaf olabilmeleri şeklindeki uygulama dışında- mahiyeti itibarıyla *din kültürü* öğretimini açacak düzeydeki din eğitim ve öğretimi seviyesine ulaştığı kabul edilen DKAB dersinden muafiyet imkânı ya da ebeveynlerin bu dersi çocuklarına aldırma yönündeki isteklerine yer verecek bir alternatif bulunmamaktadır.

184. Sonuç olarak açıklanan gerekçelerle somut başvurudaki değerlendirmelerin konusu olan 2018-2019 eğitim ve öğretim yılına kadar olan dönemdeki DKAB dersi müfredatı, içerik olarak dinler hakkında yansız ve tanıtıcı bilgiler vermek amacıyla zorunlu olması öngörülen *din kültürü* öğretimi kapsamında değil *din kültürü* öğretimini aşan, İslam dininin ve onun belirli bir yorumunun eğitim ve öğretimi kapsamında değerlendirilmiştir. Dolayısıyla anılan DKAB dersini kızının almasını istemeyen başvuru için uygun alternatifler sunulmaması başvurunun ebeveynlerin eğitim ve öğretimde dini ve felsefi inançlarına saygı gösterilmesini isteme hakkını ihlal etmiştir.

185. Bununla birlikte ulaşılan bu sonuçtan okullarda Anayasa'nın 24. maddesinin dördüncü fıkrasının üçüncü cümlesi kapsamında İslam dininin *eğitim ve öğretimi*ni içeren dersler okutulmasının Anayasa'ya aykırı olduğu anlamının çıkarılamayacağı izahtan varestedir. Anayasa Mahkemesi din eğitim ve öğretimi bağlamında kişilere "*seçenekler sunan, toplumu oluşturan bireylerin bu alandaki yaygın ve müşterek ihtiyaçlarının karşılanmasını kolaylaştıran tedbir ve uygulamalar*"ın, bu bağlamda "*Kur'an-ı Kerim*" ve "*Hz. Peygamberimizin Hayatı*" derslerinin ortaokul ve liselerde isteğe bağlı seçmeli ders olarak okutulmasının Anayasa'ya aykırı görülemeyeceğini belirtmiştir (AYM, E.2012/65, K.2012/128, 20/9/2012). Anayasa Mahkemesinin kararlarında "*din ve vicdan özgürlüğünün demokratik toplumun temellerinden biri*" olduğu ve bunun kökeninde "*dinin hem bir dine bağlı olan bireyler tarafından hayatı anlama ve anlamlandırmada başvurdukları temel kaynaklardan biri olması hem de toplumsal yaşamın şekillenmesinde önemli bir işlev görmesi*" olduğu vurgulanmıştır (Tuğba Arslan [GK], B. No: 2014/256, 25/6/2014, § 52; Sara Akgül [GK], B. No: 2015/269, 22/11/2018, § 79). Dahası Mahkeme din eğitim ve öğretimini -Anayasa'ya aykırı bulmanın ötesinde- devletin din ve vicdan özgürlüğü kapsamındaki pozitif yükümlülükleri arasında görmektedir. Anayasa Mahkemesine göre "*Din eğitimi ve öğretimi, Anayasa'nın 24. maddesinde din ve vicdan hürriyetinin bir gereği olarak kabul edilmiştir... Anayasa, dini hizmetleri toplumsal bir ihtiyaç olarak görmekte ve devlete bu ihtiyaçların karşılanması yönünde yükümlülükler yüklemektedir. Anayasa'nın 24. maddesinde din eğitimi ve öğretiminin devletin gözetim ve denetimi altında yapılmasına dair düzenleme de bunu göstermektedir*" (AYM, E.2012/65, K.2012/128, 20/09/2012).

186. Açıklanan gerekçelerle Anayasa'nın 24. maddesinin dördüncü fıkrasında güvence altına alınan ebeveynlerin eğitim ve öğretimde dinî ve felsefî inançlarına saygı gösterilmesini isteme hakkının ihlal edildiğine karar verilmesi gerekir.

Kadir ÖZKAYA, Hicabi DURSUN, Muammer TOPAL, Recai AKYEL, Yıldız SEFERİNOĞLU, Selahaddin MENTEŞ ve İrfan FİDAN bu görüşe katılmamışlardır.

B. Makul Sürede Yargılanma Hakkının İhlal Edildiğine İlişkin İddia

1. Başvurucuların İddiaları

187. Başvurucular, yargılanmanın uzun sürmesi nedeniyle makul sürede yargılanma hakkının ihlal edildiğini ileri sürmüştür.

2. Değerlendirme

188. 31/7/2018 tarihli ve 30495 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan 25/7/2018 tarihli ve 7145 sayılı Kanun'un 20. maddesiyle 9/1/2013 tarihli ve 6384 sayılı Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine Yapılmış Bazı Başvuruların Tazminat Ödenmek Suretiyle Çözümüne Dair Kanun'a geçici madde eklenmiştir.

189. 6384 sayılı Kanun'a eklenen geçici maddeye göre yargılamaların uzun sürmesi ve yargı kararlarının geç veya eksik icra edilmesi ya da icra edilmemesi şikâyetiyle Anayasa Mahkemesine yapılan ve bu maddenin yürürlüğe girdiği tarih itibarıyla Anayasa Mahkemesi önünde derdest olan bireysel başvuruların başvuru yollarının tüketilmemesi nedeniyle verilen kabul edilemezlik kararının tebliğinden itibaren üç ay içinde yapılacak müracaat üzerine Bakanlık İnsan Hakları Tazminat Komisyonu Başkanlığı (Tazminat Komisyonu) tarafından incelenmesi öngörülmüştür.

190. Anayasa Mahkemesi *Ferat Yüksel* (B. No: 2014/13828, 12/9/2018) kararında yargılamaların makul sürede sonuçlandırılmadığı ya da yargı kararlarının geç veya eksik icra edildiği ya da hiç icra edilmediği iddiasıyla 31/7/2018 tarihinden önce gerçekleştirilen bireysel başvurulara ilişkin olarak Tazminat Komisyonuna başvuru imkânının getirilmesine ilişkin yolu ulaşılabilir olma, başarı şansı sunma ve yeterli giderim sağlama kapasitesinin bulunup bulunmadığı yönlerinden inceleyerek bu yolun etkililiğini tartışmıştır (*Ferat Yüksel*, § 26).

191. *Ferat Yüksel* kararında özetle anılan başvuru yolunun kişileri mali külfet altına sokmaması ve başvuruda kolaylık sağlaması nedenleriyle ulaşılabilir olduğu, düzenleniş şekli itibarıyla ihlal iddialarına makul bir başarı şansı sunma kapasitesinden mahrum olmadığı ve tazminat ödenmesine imkân tanınması ve/veya bu mümkün olmadığında başka türlü telafi olanakları sunması nedenleriyle potansiyel olarak yeterli giderim sağlama imkânına sahip olduğu hususunda değerlendirmelerde bulunulmuştur (*Ferat Yüksel*, §§ 27-34). Bu gerekçeler doğrultusunda Anayasa Mahkemesi, ilk bakışta ulaşılabilir olan ve ihlal iddialarıyla ilgili başarı şansı sunma ve yeterli giderim sağlama kapasitesi olduğu görülen Tazminat Komisyonuna başvuru yolu tüketilmeden yapılan başvurunun incelenmesinin bireysel başvurunun *ikincil niteliği* ile bağdaşmayacağı sonucuna vararak başvuru yollarının tüketilmemiş olması nedeniyle kabul edilemezlik kararı vermiştir (*Ferat Yüksel*, §§ 35, 36).

192. Mevcut başvurunun bu kısmı yönünden söz konusu karardan ayrılmayı gerektiren bir durum bulunmamaktadır.

193. Açıklanan gerekçelerle başvurunun bu kısmının *başvuru yollarının tüketilmemesi* nedeniyle kabul edilemez olduğuna karar verilmesi gerekir.

C. Diğer İhlal İddiaları

194. Başvurucular;

i. Öğrencinin (başvurucunun kızının) tabi olmadığını beyan ettiği bir dinin eğitimini almak zorunda kalması nedeniyle din özgürlüğünün ihlal edildiğini,

ii. Dava dilekçesinde hem DKAB dersinin dinî veya felsefî inançlarına uygun olmadığını ileri sürdüklerini hem de herhangi bir din mensubu olup olmadığına bakılmaksızın din ve inanç özgürlüğü kapsamında başvurunun kızının bu dersten muaf tutulmasını istediklerini, buna karşın ilk derece mahkemesinin “*Uyuşmazlık; davacının Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin müfredat programının düşünce yapısının dışında olduğu yönünde iddiaları bulunmayıp, dini inancının bulunmaması nedeniyle Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinden muaf tutulması isteminde bulunduğu görüldüğünden*” şeklindeki nitelemesiyle davadaki gerekçelerinin ve taleplerinin daraltıldığını, bu suretle adil yargılanma hakkı kapsamında davanın düzgün bir biçimde incelenmesi hakkının ve gerekçeli karar hakkının ihlal edildiğini,

iii. DKAB dersine ilişkin olarak tarafsız ve bağımsız bilirkişi marifetiyle inceleme yaptırılmamış olması nedeniyle adil yargılanma hakkı kapsamındaki davanın düzgün bir biçimde incelenmesi hakkının ihlal edildiğini,

iv. İdarenin cevap yazısıyla kendi inanç ve felsefî düşünce yapılarını ifşa etmek zorunda bırakıldıklarını, bu nedenle Anayasa’nın 24. maddesi ve Sözleşme’nin 9. maddesi ile P1-2’nin ikinci cümlesiyle korunan haklarının ihlal edildiğini,

v. DKAB dersinden muaf tutulmak amacıyla nüfus müdürlüğüne verilen dilekçede, dinî ve felsefî inanç ve kanaatini açıklamaya zorlanmalarının da Anayasa’nın 24. maddesi ile Sözleşme’nin 9. maddesini ihlal ettiğini,

vi. AİHM’in *Sinan Işık/Türkiye* (B. No: 21924/05, 2/2/2010, § 46) kararında yer alan “*ulusal makamlarca başvurunun diniyle ilgili değerlendirmelerin İslam Diniyle ilgili işlerden sorumlu bir makam (Diyanet İşleri Başkanlığı) tarafından verilen bir görüş temelinde yapılmasının Devletin nötr ve tarafsız olma yükümlülüğünün ihlali olduğu*” şeklindeki tespite atıfla derece mahkemelerinin kararlarında başka bir yargılamada kullanılan bilirkişi raporlarını kaleme alan bilirkişilerin hangi alandan geldiğine ilişkin bir açıklama olmadığını, bu incelemenin yalnızca alandan gelen kişilerin bilirkişi tayin edilerek yaptırılmış olması hâlinde bunun da düşünce, din ve vicdan özgürlüğüne aykırı olacağını ileri sürmüştür.

195. Bakanlık görüşünde, başvurunun P1-2 ve Anayasa’nın 42. maddesi kapsamında korunan eğitim hakkı ya da Anayasa’nın 24. maddesi ile Sözleşme’nin 9. maddesinde korunan inanç özgürlüğü kapsamında değerlendirilebileceği belirtilmiştir. Bakanlık bununla birlikte başvurunun esası hakkında görüş sunarken değerlendirmelerini ebeveynlerin eğitim ve öğretimde dinî ve felsefî inançlarına saygı gösterilmesini isteme hakkı ve inanç özgürlüğü bakımından ayırmamıştır.

196. Anılan gerekçelerle ebeveynlerin eğitim ve öğretimde dinî ve felsefi inançlarına saygı gösterilmesini isteme hakkı bakımından yer verilen Bakanlık görüşleri (bkz. § 133) ile bu görüşlere karşı başvurucular tarafından verilen cevapların (bkz. § 134) din özgürlüğü bakımından da geçerli olduğu kabul edilmiştir. Bakanlık görüşünde başvurucuların diğer iddialarına ilişkin bir değerlendirmeye ise yer verilmemiştir.

197. Başvuru konusu olayda ebeveynlerin eğitim ve öğretimde dinî ve felsefi inançlarına saygı gösterilmesini isteme hakkının ihlal edildiğine dair tespitini gözönünde bulunduran Anayasa Mahkemesi, başvurucuların diğer ihlal iddialarının incelenmesine gerek olmadığına değerlendirmiştir.

198. Açıklanan gerekçelerle diğer ihlal iddialarının incelenmesine gerek olmadığına karar verilmesi gerekir.

D. 6216 Sayılı Kanun'un 50. Maddesi Yönünden

199. 6216 sayılı Kanun'un 50. maddesinin ilgili kısmı şöyledir:

"(1) Esas inceleme sonunda, başvurunun hakkının ihlal edildiğine ya da edilmediğine karar verilir. İhlal kararı verilmesi hâlinde ihlalin ve sonuçlarının ortadan kaldırılması için yapılması gerekenlere hükmedilir...

(2) Tespit edilen ihlal bir mahkeme kararından kaynaklanmışsa, ihlali ve sonuçlarını ortadan kaldırmak için yeniden yargılama yapmak üzere dosya ilgili mahkemeye gönderilir. Yeniden yargılama yapılmasında hukuki yarar bulunmayan hâllerde başvurucu lehine tazminata hükmedilebilir veya genel mahkemelerde dava açılması yolu gösterilebilir. Yeniden yargılama yapmakla yükümlü mahkeme, Anayasa Mahkemesinin ihlal kararında açıkladığı ihlali ve sonuçlarını ortadan kaldıracak şekilde mümkünse dosya üzerinden karar verir."

200. Başvurucular ihlalin tespiti, yeniden yargılama yapılmak üzere dosyanın ilgili mahkemeye gönderilmesi ve 20.000 TL manevi tazminat talebinde bulunmuştur.

201. Anayasa Mahkemesinin *Mehmet Doğan* ([GK], B. No: 2014/8875, 7/6/2018) kararında ihlal sonucuna varıldığında ihlalin nasıl ortadan kaldırılacağı hususunda genel ilkeler belirlenmiştir. Anayasa Mahkemesi diğer bir kararında ise bu ilkelerle birlikte ihlal kararının yerine getirilmemesinin sonuçlarına da değinmiş ve bu durumun ihlalin devamı anlamına geleceği gibi ilgili hakkın ikinci kez ihlal edilmesiyle sonuçlanacağına işaret etmiştir (*Aliğül Alkaya ve diğerleri* (2), B. No: 2016/12506, 7/11/2019).

202. Bireysel başvuru kapsamında bir temel hakkın ihlal edildiğine karar verildiği takdirde ihlalin ve sonuçlarının ortadan kaldırıldığından söz edilebilmesi için temel kural, mümkün olduğunca eski hâle getirmenin yani ihlalden önceki duruma dönülmesinin sağlanmasıdır. Bunun için ise öncelikle ihlalin kaynağı belirlenerek devam eden ihlalin durdurulması, ihlale neden olan karar veya işlemin ve bunların yol açtığı sonuçların ortadan kaldırılması, varsa ihlalin sebep olduğu maddi ve manevi zararların giderilmesi, ayrıca bu bağlamda uygun görülen diğer tedbirlerin alınması gerekmektedir (*Mehmet Doğan*, §§ 55, 57).

203. İhlalin mahkeme kararından kaynaklandığı veya mahkemenin ihlali gideremediği durumlarda Anayasa Mahkemesi, 6216 sayılı Kanun'un 50. maddesinin (2) numaralı fıkrası ile İçtüzük'ün 79. maddesinin (1) numaralı fıkrasının (a) bendi uyarınca

ihlalin ve sonuçlarının ortadan kaldırılması için yeniden yargılama yapılmak üzere kararın bir örneğinin ilgili mahkemeye gönderilmesine hükmeder. Anılan yasal düzenleme, usul hukukundaki benzer hukuki kurumlardan farklı olarak ihlali ortadan kaldırmak amacıyla yeniden yargılama sonucunu doğuran ve bireysel başvuruya özgülenen bir giderim yolunu öngörmektedir. Bu nedenle Anayasa Mahkemesi tarafından ihlal kararına bağlı olarak yeniden yargılama kararı verildiğinde usul hukukundaki yargılamanın yenilenmesi kurumundan farklı olarak ilgili mahkemenin yeniden yargılama sebebinin varlığını kabul hususunda herhangi bir takdir yetkisi bulunmamaktadır. Dolayısıyla böyle bir kararın kendisine ulaştığı mahkemenin yasal yükümlülüğü, ilgilinin talebini beklemeksizin Anayasa Mahkemesinin ihlal kararı nedeniyle yeniden yargılama kararı vererek devam eden ihlalin sonuçlarını gidermek üzere gereken işlemleri yerine getirmektir (*Mehmet Doğan*, §§ 58, 59; *Aligül Alkaya ve diğerleri* (2), §§ 57-59, 66, 67).

204. Somut başvuruda ebeveynlerin eğitim ve öğretimde dinî ve felsefi inançlarına saygı gösterilmesini isteme hakkının ihlali esas olarak muafiyet talebine dair idarece verilen ret kararından kaynaklanmış olmakla birlikte derece mahkemeleri de bu ihlali giderememiştir.

205. Ancak başvurucunun kızı 2018 yılından itibaren üniversite öğrencisi olup işbu karar tarihi itibarıyla ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan DKAB dersini almak durumunda olmadığından ihlalin sonuçlarının ortadan kaldırılması için yeniden yargılama yapılmasında hukuki yarar bulunmamaktadır.

206. Ebeveynlerin eğitim ve öğretimde dinî ve felsefi inançlarına saygı gösterilmesini isteme hakkının ihlali nedeniyle yalnızca ihlal tespitiyle giderilemeyecek olan manevi zararları karşılığında başvurularda -talepleriyle bağlı kalınarak- net 20.000 TL manevi tazminatın müştereken ödenmesine karar verilmesi gerekir.

207. Dosyadaki belgelerden tespit edilen 206,10 TL harç ve 4.500 TL TL vekâlet ücretinden oluşan toplam 4.706,10 TL yargılama giderinin başvurularda müştereken ödenmesine karar verilmesi gerekir.

VI. HÜKÜM

Açıklanan gerekçelerle;

A. 1. Ebeveynlerin eğitim ve öğretimde dinî ve felsefi inançlarına saygı gösterilmesini isteme hakkının ihlal edildiğine ilişkin iddianın KABUL EDİLEBİLİR OLDUĞUNA Kadir ÖZKAYA, Recai AKYEL, Yıldız SEFERİNOĞLU, Selahaddin MENTEŞ, Basri BAĞCI ve İrfan FİDAN'ın karşıoyu ve OYÇOKLUĞUYLA,

2. Makul sürede yargılama hakkının ihlal edildiğine ilişkin iddianın *başvuru yollarının tüketilmemesi* nedeniyle KABUL EDİLEMEZ OLDUĞUNA OYBİRLİĞİYLE,

B. Anayasa'nın 24. maddesinin dördüncü fıkrasında güvence altına alınan ebeveynlerin eğitim ve öğretimde dinî ve felsefi inançlarına saygı gösterilmesini isteme hakkının İHLAL EDİLDİĞİNE Kadir ÖZKAYA, Hicabi DURSUN, Muammer TOPAL, Recai AKYEL, Yıldız SEFERİNOĞLU, Selahaddin MENTEŞ ve İrfan FİDAN'ın karşıoyu ve OYÇOKLUĞUYLA,

C. Başvuruculara net 20.000 TL manevi tazminatın MÜŞTEREKEN ÖDENMESİNE, tazminata ilişkin diğer taleplerin REDDİNE,

D. 206,10 TL harç ve 4.500 TL vekâlet ücretinden oluşan toplam 4.706,10 TL yargılama giderinin başvuruculara MÜŞTEREKEN ÖDENMESİNE,

E. Ödemelerin, kararın tebliğini takiben başvurucuların Hazine ve Maliye Bakanlığına başvuru tarihinden itibaren dört ay içinde yapılmasına, ödemede gecikme olması hâlinde bu sürenin sona erdiği tarihten ödeme tarihine kadar geçen süre için yasal FAİZ UYGULANMASINA,

F. Kararın birer örneğinin bilgi için Danıştay ve Millî Eğitim Bakanlığına GÖNDERİLMESİNE,

G. Kararın bir örneğinin Adalet Bakanlığına GÖNDERİLMESİNE 7/4/2022 tarihinde karar verildi.

KARŞIOY

1. Somut olayda, Mahkememiz çoğunluğunca, Anayasa'nın 24. maddesinin dördüncü fıkrasında güvence altına alınan ebeveynlerin eğitim ve öğretimde dini ve felsefi inançlarına saygı gösterilmesini isteme hakkının ihlal edildiğine karar verilmiştir. Aşağıda açıklanan nedenlerle karara katılmamız mümkün olmamıştır.

A. KABUL EDİLEBİLİRLİK YÖNÜNDEN

a. Hüseyin El Adına Açılmış Bir Dava Bulunup Bulunmadığı Yönünden

2. Bireysel başvurusu konu olaya ilişkin idari dava, baba Hüseyin El tarafından kızı Nazlı Şirin El'e velayeten (kızı adına) açılmıştır. İdare Mahkemesi ile Danıştay Sekizinci Dairesi'nin kararlarında "Davacı" olarak "Nazlı Şirin El'e velayeten Babası Hüseyin El" belirtilmiştir. Dilekçede ve kararlarda kendi adına asaleten kızı adına velayeten denilmemiştir. Kararlarda baba Hüseyin El kendi adına davacı sıfatıyla yer almamıştır. İdari dava süreci bu şekilde tamamlanmıştır. Dolayısıyla olayda, Hüseyin El tarafından kendi (Hüseyin El) adına açılmış bir dava bulunmamaktadır. Dolayısıyla bireysel başvuruya konu edilen dava yalnızca Nazlı Şirin El adına açılmış olan davadır. Somut bireysel başvuru ise baba Hüseyin El tarafından hem kendi adına asaleten, hem de kızı Nazlı Şirin El adına velayeten yapılmıştır.

3. Mahkememiz çoğunluğunca da bu durum tespit edilerek kabul edilmiş olmasına ve idari yargılama hukuku bağlamında muafiyet talebinin reddi işleminin asli muhatabının başvuruçunun kızı olduğu dikkate alınmış olmasına rağmen, açılan davada incelenen hususların genel olarak başvuruçunun ebeveynlerin eğitim ve öğretimde dini ve felsefi inançlarına saygı gösterilmesini isteme hakkıyla doğrudan ilgili olduğu belirtilerek, somut başvuruda Hüseyin El tarafından kendi adına açılmış bir dava varmış gibi kabul edilerek başvuru yollarının tüketildiği sonucuna ulaşılmış ve başvuru Hüseyin El adına incelenmiştir.

4. Ebeveynlerin eğitim ve öğretimde dini ve felsefi inançlarına saygı gösterilmesini isteme haklarıyla velayetleri altındaki çocuklarının din özgürlükleri arasındaki ilişki ve bağ nedeniyle, kızının Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinden muaf tutulması yönündeki talebinin reddinin, kızının menfaatiyle birlikte aynı zamanda baba Hüseyin El'in bizzat kendi menfaatini de etkilediğinde kuşku bulunmamaktadır. Ancak bu ilgi ve menfaat birliği yalnızca çocuk Nazlı Şirin El adına açılan davanın baba Hüseyin El adına da açıldığı sonucunu ortaya koyamaz. Hüseyin El tarafından idare mahkemesine dermeyan edilmeyen bir durum, tüketilmemiş olan bir yol, kullanılmamış olan bir hak, Anayasa Mahkemesi tarafından yapılmış gibi, tüketilmiş gibi, kullanılmış gibi kabul edilemez. Tüm davalarda olduğu gibi, idari davalar da bireysel başvurular da bir kısım şekil şartlarına tabidir. Bu şartlara uyulup uyulmadığının ilgili ve yetkili makamlarca gözetilmesi bir zorunluluktur. Davaların kapsamı ile üçüncü kişiler arasında ilişki kurulurken anılan şekilde bir yorum yöntemine başvurulması birçok kişisel bireysel başvurunun kapsamının yetkisiz olarak genişletilmesi olasılığına neden olabilir.

5. Hal böyle olunca somut başvuruda, baba Hüseyin El bakımından başvuru yollarının usulüne uygun olarak tüketildiğinin kabulüyle onun adına işin esasına geçilerek karar verilmesi mümkün değildir.

b. Baba Hüseyin El'in Nazlı Şirin El'i Tek Başına Temsil Yetkisi Yönünden

6. Öte yandan Mahkememiz çoğunluğunca baba Hüseyin El adına inceleme yapmaya aracı kılınan Nazlı Şirin El adına açılan davaya ilişkin sürece bakıldığında da karşımıza Nazlı Şirin El adına açılan davanın yalnızca baba Hüseyin El tarafından açılıp açılmayacağı, dolayısıyla Nazlı Şirin El adına yalnızca baba Hüseyin El tarafından açılmış olan davanın baba Hüseyin El bakımından başvuru yollarının tüketildiğini kabul etmeye elverişli bir dava olup olmadığı sorunu çıkmaktadır.

7. Anayasa'nın 24. maddesinin dördüncü fıkrasında, "din kültürü ve ahlak öğretimi" ilk ve orta eğitimde zorunlu tutulmakta, bunun dışındaki din eğitimi ve öğretiminin çocuklar açısından kanuni temsilcisinin talebine bağlı olduğu vurgulanmaktadır. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin (AİHS) Ek 1 Nolu Protokolünün 2. maddesinde ise çocukların dini eğitimlerinin anne ve babanın kendi dini ve felsefi inançlarına göre yapılmasını sağlama hakkına saygı gösterilmesi hususu düzenlenmektedir.

8. Anayasa ve AİHS'teki düzenlemelere paralel bir şekilde Türk Medeni Kanunu'nun 341. maddesinin birinci fıkrasında "Çocuğun dini eğitimi belirlene hakkı ana ve babaya aittir." denilmek suretiyle çocuğun dini eğitimi belirlene noktasında **ana ve babaya müşterek** olarak kullanabilecekleri bir hak tanınmış bulunmaktadır.

9. Türk Medeni Kanunu'nda konunun özel bir madde ile münhasıran düzenlenmiş olması ve aynı anda ana ve babaya müşterek bir yetki verilmiş olması hususu birlikte değerlendirildiğinde, şu veya bu sebeple kendisinden velayet hakkı alınan eşin dahi çocuğunun dini eğitimi konusunda söz söyleme hakkının bulunduğu, ancak çocuğuna ilişkin velayet hakkı çeşitli sebeplerle kendisinden alınmış olan anne veya babanın çocuğunun dini eğitimi belirlene hakkını velayet hakkından bağımsız olarak ve ancak diğer eş ile birlikte kullanabileceği sonucuna varılmaktadır.

10. Öte yandan "Evlilik devam ettiği sürece ana ve baba velâyeti birlikte kullanırlar." denilmek suretiyle evlilik devam ettiği sürece ana ve babanın velayeti birlikte kullanacakları Türk Medeni Kanunu'nun 336. maddesinde açıkça düzenlenmiş bulunmaktadır.

11. Gerek ulusal ve gerekse uluslararası mevzuatta, çocuğun dini eğitimine ilişkin tercih konusunda, anne veya babanın iradesinden herhangi birine kategorik olarak üstünlük sağlandığına ilişkin bir düzenleme tespit edilememektedir. Buna bağlı olarak hakkın birlikte kullanılması sırasında oluşabilecek fikir ayrılıklarının giderilmesi noktasında ise kanunla belirlenen yöntemlerin kullanılacağına bir tereddüt bulunmamaktadır.

12. Somut olayda Anayasa Mahkemesine yapılan bireysel başvuru da dâhil olmak üzere idari ve yargısal safahata ilişkin tüm faaliyetler baba Hüseyin EL tarafından tek başına ifa edilmiştir. Nazlı Şirin El'in annesi olayın hiçbir aşamasında yer almamıştır.

13. Olayda başvuru Hüseyn EL'in, kızı Nazlı Şirin EL'in annesi ve aynı zamanda velisi olan eşinin hukuki durumu ile ilgili bir bilgi sunmadığı anlaşılmaktadır.

14. Yukarıda da değinildiği üzere din eğitimi konusu genel velayet uygulamalarından farklı olarak Türk Medeni Kanunu'nda özel olarak düzenlenmiş ve bu konudaki belirlene hakkının ana ve babaya ait olduğu açıkça vurgulanmıştır. Dolayısıyla

çocukların dini eğitimi konusunda yürütülecek olan tüm işlemler anne ve baba tarafından birlikte yerine getirilmesi gereken işlemlerdir. Hayatta olduğu sürece annenin de, velayet kendisinde olmasa bile, henüz reşit olmayan çocuğunun dini eğitimi konusunda söz söyleme hakkı vardır. Bu itibarla eşlerden biri tarafından yapılan bir işlemin diğer eşin rızasıyla yapıldığına dair varsayımın başvuruya konu olayda uygulanma imkânı bulunmamaktadır.

15. Somut olayda annenin de mutlak manada söz söyleme hakkının bulunduğu çocuğunun dini eğitimine ilişkin bulunan bütün bir hukuki süreç, onun iradesi hiç sorulmadan yürütülmüştür. Olayın hiçbir aşamasında (Anayasa Mahkemesi de dâhil olmak üzere) annenin hukuki ve fiili durumuna ilişkin bir bilgiye yer verilmemiş, tüm aşamalarda anne sürecin dışında kalmıştır.

16. Hal böyle olunca, en azından bireysel başvuru aşamasında Anayasa Mahkemesince, çocuk Nazlı Şirin El'in annesinin somut başvuruya icazetinin bulunup bulunmadığı sorulmadan işin esasının incelenmesine geçilmemesi gerekir.

c. Nazlı Şirin El'in Muvafakati Yönünden

17. Diğer taraftan şahsa sıkı sıkıya bağlı bir hak olan din ve vicdan özgürlüğü hakkına ilişkin bulunan başvuruya konu edilen olayların başlangıcında 9 yaşında, başvurunun yapıldığı tarihte ise 14 yaşında olan Nazlı Şirin EL, başvurunun incelendiği tarih itibarıyla 18 yaşını ikmal etmek suretiyle ergin hale gelmiştir. Dolayısıyla babasının velayet yetkisine dayanarak verdiği vekâletle kendi (Nazlı Şirin El) adına yapılan başvuruyu sürdürmek isteyip istemediği konusunda da ergen bir kişi olarak görüşünün alınması gerekmektedir.

18. Dolayısıyla annesi bakımından olduğu gibi, en azından bireysel başvuru aşamasında Anayasa Mahkemesince Nazlı Şirin El'in de görüşü alınmadan işin esasının incelenmesine geçilmemesi gerekir.

d. İncelemenin Kapsamı Yönünden

19. Belirtilen durumlar değerlendirildikten sonra ise ortaya somut başvurunun hangi kapsamda incelenmesi gerektiği sorunu çıkmaktadır.

20. Başvurucu Hüseyin El 01/10/2009 tarihli dilekçesiyle Eskişehir Havacılar İlköğretim Okuluna başvurarak anılan okulda 4. sınıf öğrencisi olarak öğrenim görmek isteyen kızı Nazlı Şirin El'in din kültürü ve ahlak bilgisi (DKAB) dersinden muaf tutulmasını istemiştir. Dilekçede herhangi bir neden belirtmemiştir.

21. Başvurucuya cevap olarak Millî Eğitim Bakanlığı (MEB) İlköğretim Genel Müdürlüğünün 22/10/2009 tarihli yazısı tebliğ edilmiştir. Anılan yazıda; Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulunun 9/7/1990 tarihli ve 1 sayılı kararına atıfla, azınlık okulları dışında kalan ilk ve ortaöğretim okullarında öğrenim gören T.C. uyruklu Hristiyanlık ve Musevilik dinlerine mensup öğrencilerin bu dinlerden birine mensup olduklarını belgelendirmeleri kaydıyla DKAB dersine girmelerinin zorunlu olmadığı belirtilmektedir.

22. Bu arada başvurucu, 16/11/2009 tarihinde Nüfus Müdürlüğüne başvurarak kendisiyle kızının nüfus cüzdanındaki İslam ibaresinin kaldırılmasını ve din hanesinin boş bırakılmasını, bu mümkün değilse din hanesine ateist yazılmasını istemiştir. Talebi üzerine başvurunun ve kızının nüfus cüzdanının din hanesindeki İslam ibaresi kaldırılmıştır.

23. Başvurucu tarafından, talebinin reddi olarak nitelendirilen Millî Eğitim Bakanlığı (MEB) İlköğretim Genel Müdürlüğünün 22/10/2009 tarihli yazısının tebliğine ilişkin işlemin iptali istemiyle 07/04/2010 tarihinde idari dava açılmıştır.

24. İdare Mahkemesince, davacının ilk ve ortaöğretim kurumlarında verilen eğitimin kendi dini ve felsefî inançlarına uygun bir müfredatla verilmeyeceğini ileri sürerek çocuğunun din dersinden muaf tutulmasını talep ettiği kabul edilerek, uyuşmazlığın din kültürü ve ahlak bilgisi dersinin müfredatından kaynaklandığı sonucuna ulaşılmış, bu nedenle inceleme din kültürü ve ahlak bilgisi dersinin müfredatına ve bu müfredat çerçevesinde davacının talebinde haklılık bulunup bulunmadığına yönelik olarak yapılmış, bu bağlamda ilk ve ortaöğretim kurumlarında verilen öğretime ilişkin müfredatın "din kültürü ve ahlak öğretimi" mi yoksa "din eğitimi" mi olduğunun tespiti yoluna gidilmiştir.

25. Anayasa Mahkemesi ile Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin muhtelif kararlarına atfen yapılan inceleme sonucunda da, ilk ve ortaöğretim kurumlarında verilen öğretimin adı din kültürü ve ahlak bilgisi olmasına rağmen, içerik olarak din kültürü ve ahlak bilgisi öğretimi olarak kabul edilemeyeceği; hal böyle olunca da başvurusunun çocuğunun bu içerikteki bir derse girmesinin zorunlu kılınmasının onun Anayasa'nın 24. maddesinde güvence altına alınan hakkının ihlali anlamına geldiği gerekçeleriyle iptal kararı verilmiştir.

26. Karar, Danıştay 8. Dairesince verilen 29.11.2011 günlü ve E:2011/5904; K:2011/6141 sayılı kararla bozulmuştur.

27. Bozma kararında; *"İdare Mahkemesince; davacının, ilk ve ortaöğretim kurumlarında verilen eğitimin kendi dini ve felsefî inançlarına uygun bir müfredatla verilmeyeceğini ileri sürerek çocuğunun din dersinden muaf tutulması talebi karşısında, uyuşmazlığın Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin müfredatından kaynaklandığı sonucuna ulaşıldığından, inceleme Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin müfredatına ve bu müfredat çerçevesinde davacının talebinde haklılık bulunup bulunmadığına yönelik yapılmış..."* olması bozma nedeni olarak görülmüş ve *"... dosyanın incelenmesinden; davacı tarafından; Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin müfredat programının düşünce yapısının dışında olduğu yönünde iddiaları bulunmayıp, dini inancının bulunmaması nedeniyle Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinden muaf tutulması isteminde bulunduğu görüldüğünden, davanın davacının istemi doğrultusunda incelenmesi gerekmektedir."* denilerek, inceleme bu kapsamda yapılmıştır. Dolayısıyla davanın, müfredatın içeriğinden bağımsız olarak salt muafiyet talebine ilişkin olduğu tespit edilmiştir.

28. Bozma kararında ayrıca İdare Mahkemesince değerlendirmeye esas alınan hem AİHM kararındaki olayın somut olayla örtüşmediği, hem de anılan karara konu müfredatın davacının (başvurucunun) idareye başvuruda bulunduğu 01/10/2009 tarihinden önce uygulanan ve 2005 – 2006 eğitim öğretim yılında 4., 5., 6., 7. ve 8. Sınıflar için hazırlanan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisine ilişkin olduğu, bu müfredatın da Talim ve Terbiye Kurulunun 28.12.2006 gün ve 410 sayılı kararıyla yürürlükten kaldırıldığı, dolayısıyla eldeki dava ve davacı ile bir ilgisinin bulunmadığı ifade edilmiştir.

29. Bununla birlikte 2007 - 2008 eğitim öğretim yılından itibaren yürürlüğe giren yeni programın iptali istemiyle açılan davanın da Dairelerince onanan kararla reddedildiği; ret kararında, 2007 - 2008 eğitim öğretim yılından itibaren okutulan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin yeni müfredatı ile din dersi niteliği taşımadığı, içerik olarak din kültürü ve ahlak bilgisi öğretimi olarak kabul edildiği de belirtilmiştir.

30. Bozma kararına karşı yapılan karar düzeltme başvurusu da Danıştay'ın anılan Dairesi tarafından 23/05/2012 tarihinde reddedilmiştir. Bozma sonrası yargılamayı yapan ilk derece mahkemesi bozma kararına uymuş ve bozma kararında yer alan gerekçelerle davayı reddetmiştir.

31. 11/10.2012 tarihli ret kararında; davanın, çocuğunun zorunlu din dersine tabi tutulmasının Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 9. maddesi ile Ek 1 Numaralı Protokolün 2. maddesine ve Anayasa'nın 24. maddesi ile yargı kararlarına aykırı olduğu iddialarıyla açıldığı; davacının, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin müfredat programının düşünce yapısının dışında olduğu yönünde iddialarının bulunmadığı, dini inancının bulunmaması nedeniyle Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinden muaf tutulması isteminde bulunduğu görüldüğü, bu nedenle davanın davacının istemi doğrultusunda incelendiği belirtilmiştir.

32. Bu nedenle, her ne kadar kararda davacının başvuruda bulunduğu 01.10.2009 tarihinde uygulanan müfredatla din eğitimi yapılmayıp Anayasanın 24. maddesine uygun olarak din kültürü ve ahlak bilgisi eğitimi yapıldığı kabulüne de değinilmiş ise de, esas itibarıyla davanın “ ... *Anayasasının 24. maddesi ve 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanununun 12. maddesinde hiç bir ayırım yapmadan tüm vatandaşlar için Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin zorunlu tutulması karşısında, dini inancı olmadığından bahisle çocuğunun bu dersten muaf tutulması isteminin reddinde açıklanan mevzuata aykırılık görülmemiştir...*” biçimindeki gerekçeyle reddedildiği anlaşılmaktadır.

33. Ret kararının Danıştay 8. Dairesi tarafından 13/11/2013 tarihinde onandığı, düzeltme isteminin aynı Dairenin 27/06/2014 günlü kararıyla reddedilmesi üzerine de kesinleştiği ve başvurucular tarafından 12/09/2014 tarihinde bireysel başvuruda bulunduğu görülmektedir.

34. Çoğunluk görüşüne dayalı kararda şikâyetlerin özü “*ilk ve ortaöğretim kurumlarında zorunlu olarak okutulan ve içeriği itibarıyla din eğitimi niteliğinde olduğu ileri sürülen DKAB dersinden muafiyet taleplerinin reddedilmesinin ebeveynlerin eğitim ve öğretimde dini ve felsefi inançlarına saygı gösterilmesini isteme hakkının ihlalini oluşturduğuna ilişkin*” olarak nitelendirilmiştir.

35. Tarafımızca bu nitelendirmeye katılmak mümkün olmamıştır. Zira başvurucu tarafından idareye sunulan 01/10/20109 tarihli dilekçede, kızına okutulmakta olan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin kapsamından, kapsamın kendileri bakımından hangi yönlerden eksik olduğundan veya sakıncalı olduğundan, bu ders kapsamında istemediği halde kızına hangi bilgilerin verildiğinden hiç söz edilmemiştir. Yalnızca “*Okulunuzda öğrenim görmekte olan ... sınıfı ... nolu öğrenciniz Nazlı Şirin El'in Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinden muaf tutulmasını istiyorum.*” denilmiştir. İsteminin reddi olarak nitelendirilen işlemin kendisine tebliğinin ardından nüfus idaresine başvurarak kendisinin ve kızının nüfus kaydındaki İslam ibaresinin kaldırılmasını ve din hanesinin boş bırakılmasını, bu mümkün değilse din hanesine ateist yazılmasını istemiştir.

36. Talebinin kabulüyle kendisinin ve kızının nüfus cüzdanının din hanesindeki İslam ibaresinin kaldırılmasının ardından da dava açmıştır. 18/11/2009 tarihli dilekçeyle dava açarken nüfus cüzdanının din hanesindeki İslam ibaresinin kaldırıldığına da belirtmiştir.

37. Dava dilekçesinde, okullarda zorunlu olarak okutulan din kültürü ve ahlak bilgisi dersinin hem Anayasa ile güvence altına alınan laiklik ilkesine aykırı olması ve hem

de gerek kendisinin ve gerekse ailesinin dini ve felsefi inancına uygun olmaması nedeniyle kızının bu dersten muaf tutulmasını istediğini, kendisinin ve kızının herhangi bir din mensubu olmadığına (*Dilekçede “herhangi bir dinin mensubu olduğunu” olarak yer almıştır. Bunun herhangi bir dinin mensubu olmadıklarını vurgulamak için böyle yazıldığı değerlendirilmiştir. Zira başvuru hem kendisinin hem de kızının nüfus kaydındaki din hanesinin boş bırakılmasını – veya ateist yazılmasını- istemiştir ve herhangi bir inanç ismi belirtmemiştir. Kaldı ki “herhangi bir dinin mensubu olarak” ele alınsa da sonuç aynı olacaktır.*) bakılmaksızın din kültürü ve ahlak öğretimi dersinin kendileri için zorunlu kılınmasının, dini inanç özgürlüğünün uygulanması kapsamında hukuka ve hakkaniyete aykırı olduğunu belirtmiştir.

38. Ayrıca Anayasa’nın 24. maddesinin, din kültürü ve ahlak öğretimini İslam dinine mensup olanlar için zorunlu kıldığı kabulü gerektiğini, aksinin kabulünün aynı maddede güvence altına alınmış olan dini inancın korunması hakkının amacı ile bağdaşmayacağını, çocuğunun, dini ve felsefi inancına uygun olmayan din kültürü ve ahlak öğretimi dersinden kendi özel durumuna bakılmaksızın muaf tutulmasının yerinde olmadığını da belirtmiştir. Bunlarla birlikte dava dilekçesinde ayrıca ulusal ve uluslararası mevzuata göre kimseye istemi dışında dini ve felsefi inancına aykırı bir müfredat programı ile düzenlenmiş bir din eğitiminin verilemeyeceğini, dolayısıyla nesnel ve rasyonel bir eğitime yönelik olmayan, belirli bir din anlayışını esas alan, bu nedenle din kültürü ve ahlak bilgisi öğretimi olarak kabul edilmesi mümkün olmayan bir dersin kızına okutulmaması gerektiğine de vurgu yapmıştır.

39. Başvurucunun hem idareye yaptığı başvuruya ilişkin dilekçesi hem de idare mahkemesinde açtığı davaya ilişkin dilekçesi incelendiğinde, yukarıdaki iddialar bağlamında, kızına okutulmakta olan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin kapsamından, kapsamın kendileri bakımından hangi yönlerden eksik veya sakıncalı olduğundan, kendilerine göre verilmemesi gerektiği halde bu ders kapsamında kızına hangi bilgilerin verildiğinden, hangi inançlara veya felsefi düşüncelere fazla yer verildiğinden veya hiç yer verilişmediğinden veya az yer verilişmediğinden, hangi somut durumlar nedeniyle dersin din eğitimine dönüştüğünden, hangi yönlerden kendi düşünce yapısının dışında olduğundan hiç söz edilmediği, belirtilen konulara ilişkin somut bir veri sunulmadığı görülmektedir.

40. Ayrıca yine aynı dilekçelerde ve sonraki safahatlarda, müfredatta yer alan içeriklerden hangisinin ya da hangilerinin ya da genel olarak müfredatın hangi yönleriyle Anayasa’nın 24. maddesine aykırı olduğuna ilişkin olarak somut tek bir kelime dahi kullanılmadığı, uygulanan müfredatın hangi yönleri ile hangi içeriği nedeniyle Anayasa’ya, Anayasa Mahkemesi kararlarına, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin konuya ilişkin kararlarında belirtilen objektif kriterlere nasıl bir aykırılık taşıdığı konularında somut hiçbir gerekçe ortaya konulmadığı, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin gerek bir bütün halinde ve gerekse her bir içeriği itibarıyla din ve vicdan hürriyetlerini nasıl ihlal ettiğine ilişkin olarak hiçbir şey söylenmediği, başka davalarda verilen kararlardan söz edilmekle birlikte, Nazlı Şirin El’e uygulanan müfredatın içeriğinin Anayasa’ya ve Uluslararası sözleşmelere aykırılığını tespit eden herhangi bir karardan söz edilmediği, yalnızca, anılan müfredatla bir ilgisi bulunmadığı anlaşılan Anayasa Mahkemesi’nin 16/09/1998, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin 09/10/2007 ve Danıştay Sekizinci Daire’sinin 29/02/2008 ve 28/12/2007 günlü kararlarına değinildikten sonra soyut olarak ulusal ve uluslararası mevzuata göre kimseye istemi dışında dini ve felsefi inancına aykırı bir müfredat programı ile düzenlenmiş bir din eğitimi verilemeyeceğinin, dolayısıyla nesnel ve rasyonel bir eğitime yönelik olmayan, belirli bir din anlayışını esas alan bu nedenle

din kültürü ve ahlak bilgisi öğretimi olarak kabul edilmesi mümkün olmayan bir dersin kızına okutulmaması gerektiğinin belirtildiği görülmektedir.

41. Hal böyle olunca her ne kadar sonraki süreçlerde başvuru tarafından kızına uygulanan müfredatın içeriğinin anayasaya aykırılığı nedeniyle dersten muafiyet talep edildiği belirtilmiş ise de; yukarıda belirtilen durumlar dikkate alındığında, başvurunun (idareden ve idare mahkemesinden) talebinin, **(Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin içeriğinin kendi dini inancına veya felsefi düşüncesine uygun olması halinde kızının bu dersi alabileceği, halen uygulanan içeriğin bu nitelikte olmaması nedeniyle kızının söz konusu dersten muaf olması gerektiğine ilişkin olmadığı)** içeriğinden bağımsız olarak (nüfus idaresine ateist olduğunu belirttiği) kızının bu dersten tamamen muaf tutulması yönünde olduğu sonucuna varılmaktadır.

42. Nitekim idare Mahkemesince de ilk aşamada uyuşmazlığın din kültürü ve ahlak bilgisi dersinin müfredatından kaynaklandığı sonucuna ulaşılmasına ve buna göre hüküm kurulmuş olmasına karşın, bozma sonrasında bu görüşte ısrar edilmeyerek, Danıştay Sekizinci Dairesince bozma nedeni olarak tespit edilen aksi yöndeki duruma iştirak edilmiş ve olayda davacının Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin müfredat programının düşünce yapısının dışında olduğuna yönelik bir iddiasının bulunmadığı, dini inancının bulunmaması nedeniyle Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinden muaf tutulmasının istendiği kabul edilmiştir.

43. Dolayısıyla bireysel başvuruya konu idari davanın, belirtilen taleple, belirtilen kapsamda açıldığı, dolayısıyla eldeki somut başvurunun da bu kapsamda (Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin içeriğinden bağımsız olarak muafiyet kapsamında) değerlendirilmesi gerektiği sonucuna varılmaktadır.

44. Anayasa'nın "Din ve vicdan hürriyeti" başlıklı 24. maddesinin dördüncü fıkrasında "... Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlıdır." hükmü yer almaktadır.

45. Kuralın yasalas ma süreci incelendiğinde, Danışma meclisi tarafından " ... istismar ve suiistimali önlemek amacıyla, din ve ahlak eğitim ve öğretimi devlet denetimi ve gözetimi altına alınmıştır. Keza bu eğitim, ilk ve orta öğretimde zorunludur. Gayri müslimler, tek tabiri olarak, bu zorunlu eğitim dışında bırakılmışlardır. ..." biçimindeki gerekçeye dayalı olarak "Din ve ahlak eğitim ve öğretimi, ilk ve ortaöğretim kurumlarında zorunlu olup, Devletin denetim ve gözetimi altında yapılır. İslam dinine mensup olmayan kişilerin din derslerini takibi isteklerine bağlıdır" biçiminde tasarlanan fıkra metninin Anayasa Komisyonu tarafından "Din ve ahlak eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak  ğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanunî temsilcisinin talebine bağılıdır." biçimine dönüştürüldüğü, İslam dinine mensup olmayan kişiler bakımından önerilen tercih hakkının taslak metinden çıkarıldığı ve fıkranın 44. Paragrafta belirtildiğ  şekilde yasalas tığ  görülmektedir.

46. Gerek fıkra metninin lafzına bakıldığında ve gerekse fıkranın yasalas ma sürecinde ortaya çıkan gelişmeler gözetildiğinde, din eğitimi niteliğinde olmamak kaydıyla (içeriğinde uygulanan müfredata yönelik bir şik yetin olmaması halinde) Din Kültürü ve Ahlak  ğretiminin ilk ve orta  ğretim kurumlarında her vatandaş için zorunlu olduğ  anlaşılmaktadır.

47. Bir başka söyleyişle Anayasa'nın 24. maddesinin dördüncü fıkrası, din eğitimi niteliğinde olmamak kaydıyla, Din Kültürü ve Ahlak öğretimini ilk ve orta öğretim kurumlarında her vatandaş için zorunlu kılmaktadır.

48. Dolayısıyla, başvuru formunda ileri sürülen iddiaların, yukarıda belirtilen kapsamda, Anayasa'nın 24. maddesinde güvenceye alınmış olan din ve vicdan hürriyeti kapsamındaki ebeveynlerin eğitim ve öğretimde dini ve felsefi inançlarına saygı gösterilmesini isteme hakkıyla bağlantılı olarak Anayasa'ya aykırılık bağlamında incelenmesi mümkün değildir.

49. Belirtilen nedenlerle, başvurucunun çocuğunun, müfredatının içeriğinden bağımsız olarak kendisine okutulan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinden muaf tutulması Anayasa'ya göre mümkün olmadığından, başvurunun kabul edilmemesi, açıkça dayanaktan yoksunluk nedeniyle reddedilmesi gerekmektedir.

B. İŞİN ESASİ YÖNÜNDEN

50. Anayasa'nın 24. maddesinin dördüncü fıkrasına göre **“Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlıdır.”**

51. Buna göre Anayasa'mızın biri zorunlu, diğeri isteğe bağlı olmak üzere iki tür din eğitim ve öğretimi öngördüğü; ilk ve ortaöğretim öğrencileri için din kültürü ve ahlak öğretimini zorunlu kıldığı; bu zorunluluğun mutlak bir zorunluluk olduğu, istisnasının bulunmadığı anlaşılmaktadır¹.

52. Bir başka söyleyişle, DKAB dersinin ilk ve ortaöğretimde zorunlu olarak okutulmasına ilişkin hukuki dayanak bizzat Anayasa'nın kendisi olmaktadır. Dolayısıyla DKAB dersinin zorunlu olmasının herhangi bir temel hakkı ihlal edip etmediğine ilişkin değerlendirmelerde bu durumun dikkate alınması, bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca belirtmek gerekir ki bu öğretim yine Anayasa'ya göre Devletin denetim ve gözetimi altında yapılacak bir faaliyettir.

53. Öte yandan fıkra da sözü edilen din kültürü ve ahlak öğretiminden ne anlaşılması gerektiği konusunda, Anayasa'da yapılmış herhangi bir tanım bulunmamaktadır. Bununla birlikte anılan fıkra da, **“Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır.”** denildikten sonra **“... Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ...”** ibaresine yer verilmiş olması nedeniyle “din kültürü dersi kapsamındaki öğretim” ile “din eğitim ve öğretiminin” farklı bir anlamı ifade ettiği, din kültürü ve ahlak öğretimi ile amaçlananın öğrencilere din eğitimi vermek değil, genel olarak dinler ve toplumumuzun dini yapısı göz önüne alınarak bu konuda bir kültür kazandırmak olduğu ortak kanaat olarak ortaya çıkmış bulunmaktadır.

¹ Kemal Gözler “1982 Anayasasına Göre Din Eğitim ve Öğretimi”, Prof. Dr. Tunçer Karamustafaoğlu'na Armağan, Ankara, Adalet Yayınevi, 2010, sayfa 317-334 (Türk Anayasa Hukuku Sitesi (<https://www.anayasa.gen.tr/din-egitimi.htm>))

54. Dolayısıyla öz olarak, söz konusu ders kapsamında verilecek olan bilgilerin herkes için gerekli olabilecek bilgilerle sınırlı olması gerektiği, bu içerikteki bir din kültürü ve ahlak bilgisi öğretiminin herkes için zorunlu kılınmasının anayasal bir sorun taşımadığı söylenilebilir.² Bir başka söyleyişle Anayasa'nın anılan amir hükmü uyarınca Türkiye'de ilk ve ortaöğretim kurumlarında zorunlu "din kültürü ve ahlak eğitimi" yapılması ve bu konuda bir muafiyet öngörülmemesi Anayasal açıdan bir hak ihlaline sebebiyet vermez.

55. Bu durumda bu alandaki anayasal sorun da, ancak, **"...Din kültürü ve ahlak eğitimi ..."** nin kapsamından, yani verilen içeriğin "din kültürü" niteliğinde olmamasından kaynaklanabilir. Sorun bu olunca da bu bağlamda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) dersinin nasıl bir içerikte okutulması halinde Anayasa'nın 24. maddesine uygun bir din kültürü ve ahlak eğitimi verilmiş olur sorusu tezahür eder.

56. Çoğunluk görüşüne dayalı kararda, öncelikle, DKAB derslerinin müfredatının, AİHM ve Danıştay kararlarında belirlenen ilkelerden uzaklaşarak, ülkemizin kendine özgü tarihsel birikimi ve sosyolojik yapısı çerçevesinde İslam'ın Türk Milletinin çoğunluğu tarafından uygulanan ve yorumlanan şekline ilişkin bilgilere odaklanılarak belirlenmesi halinde, bu dersle ilgili olarak muafiyet, dinî eğitim ve öğretime alternatif ders imkânı ya da anılan derse kaydolmama imkânı sağlamak gibi çocuklarına bu dersi aldırarak istemeyen ebeveynlerin isteklerine yer verecek alternatiflere ilişkin tedbirlerin sunulmaması durumunda, ebeveynlerin eğitim ve öğretimde dini ve felsefi inançlarına saygı gösterilmesini isteme hakkı açısından hak ihlaline neden olunacağı tespitinde bulunulmuş; ardından da, 2018-2019 eğitim-öğretim yılına kadar geçen önceki dönemlerde, uzunca bir süre, içeriği AİHM ve Danıştay kararları ışığında çoğulculaştırılmaya çalışılmasına rağmen, bireysel başvuruya konu DKAB dersi müfredatı da dâhil olmak üzere uygulanan tüm müfredatın (Kararda 2018-2019 eğitim-öğretim yılından itibaren uygulanan müfredatla ilgili bir değerlendirme yapılmadığı belirtilmiştir.) Anayasa'nın 24. maddesinin dördüncü fıkrasında öngörülen din kültürü ve ahlak eğitimi içeriğine kavuşturulmadığının, ders programlarında İslam'ın Türk Milletinin çoğunluğu tarafından uygulanan ve yorumlanan şekline ilişkin bilgilere odaklanıldığının; içerik olarak dinler hakkında yansız ve tanıtıcı bilgiler vermek amacıyla zorunlu olması öngörülen din kültürü eğitimi kapsamında değil, din kültürü eğitimi aşan, İslam dini ve onun belirli bir yorumunun eğitim ve öğretimine dair din eğitim ve eğitimi kapsamında olduklarının anlaşıldığı; hal böyle olunca da somut başvuruda çocuğuna muafiyet, dinî eğitim ve öğretime alternatif ders imkânı ya da anılan derse kaydolmama gibi uygun alternatiflerin de sunulmadığı görülen başvurucunun, ebeveynlerin eğitim ve öğretimde dini ve felsefi inançlarına saygı gösterilmesini isteme hakkının ihlal edildiği sonucuna ulaşıldığı belirtilmiştir.

57. Din, "inanana göre hakikatin ve kurtuluşun biricik rehberi, inanmayanlara göre ise metafizik bir yanılsamadır." İster "hakikatin ölçütü" olarak, isterse "yanılsama" olarak kabul edilsin, din, insan ve toplum hayatının ve kültürün vazgeçilmez bir parçasıdır. Hem bireylerin kendilerini tanımlamasında hem de toplumsal ve siyasal hayatın şekillenmesinde önemli bir işleve sahiptir.³ İnsan sürekli olarak kendini geliştiren ve yenileyen bir varlık olarak kendini geliştirmede ve hayatın anlamını keşfetmede dine ihtiyaç duyabilir.

² Kemal Gözler, A.G.M.

³ Zühtü ARSLAN; Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Din Özgürlüğü.

58. Ayrıca din, insanların birbirleri ile iletişime geçmelerinde, birbirlerini tanımalarında, toplumsal değer ve yargıları içselleştirmelerinde büyük bir etkiye sahiptir. Bu durum, din eğitim ve öğretiminin önemini gündeme getirir. Dinin eğitim ve öğretiminin nasıl olması gerektiği ise toplumdan topluma, kültürden kültüre farklılık gösterebilir. Bu konuda her bir toplumun kendi içerisinde de, toplumlar arasında da görüş ayrılıkları bulunabilir, tartışmalar ve farklı tercihler ortaya çıkabilir. Burada önemli husus din eğitiminin gerekli olduğunun neredeyse tüm medeni toplumlarca kabul edilmiş olduğudur⁴.

59. Çocuk ve gençler ile onların anne ve babalarının konuya ilişkin hakları gözetildiğinde, bireysel ve toplumsal hayatta önemli bir yere sahip olan din ve ahlâkın, eğitim ve öğretim alanında yok sayılması mümkün değildir. Teknolojide yaşanan gelişmeler ile ekonomik, sosyal ve kültürel değişimler ve etkileşimlerle birlikte ortaya çıkan küreselleşme, insanlara çok dinli ve çok kültürlü bir yaşam ortamı sunmuş bulunmaktadır. Dinin toplum hayatındaki rolü ve etkisi gözetildiğinde anılan durum barışçıl bir toplumsal yaşam bakımından, herkes için gerekli olabilecek bilgileri içeren genel nitelikli bir din kültürü ve ahlak bilgisi dersinin zorunlu kılınabileceğini, zorunluluk kapsamında da öğrencilerce inanılan dinin yanı sıra diğer dinlerin ve felsefi düşüncelerin de öğretilmesi gerekliliğine işaret etmektedir⁵.

60. Öte yandan bir dini öğrenmek veya öğretmek ile onu doğru bir inanç sistemi olarak kabul etmek birbirinden farklı şeylerdir. Bir dine saygı göstermek ise daha da farklı bir şeydir. Farklı inançlara sahip olan insanlar ya da hiçbir inancı bulunmayan "*insanlar birbirleriyle tecrübelerini paylaşmak amacıyla*" medeni ölçüler içerisinde tartışarak veya tartışmadan, birbirlerini incitmeden dini konularda da bilgi alışverişinde bulunabilmelidirler. Farklı inançlara veya felsefi düşüncelere mensup insanların, ötekini inanç ve felsefi görüşlerine ve bunların yaşam biçimlerine karşı hoşgörülü kimseler olmaları bakımından belirtilen durum çok büyük önem taşımaktadır.

61. Dolayısıyla herkes için gerekli olabilecek bilgileri içeren, rasyonel ve nesnel verilere dayanan genel nitelikli bir din kültürü ve ahlak bilgisi (DKAB) dersinin öğrencilerin inanç ve kültür dünyalarında meydana getirebileceği zenginlik ve bunun toplum ve dünya barışına yapabileceği katkılar gözden kaçırılmamalıdır. Nitekim AĞİT tarafından okullardaki din eğitimi konusunda yapılan çalışmalar sonucunda yayımlanan "Toledo Kılavuz İlkeleri" adlı kitapta da din ve inancın öğretiminin objektif olarak yapılması halinde, okullarda okutulan din derslerinin seçmeli veya zorunlu olmasında bir sakınca bulunmadığı belirtilmektedir.

62. Bununla birlikte, yukarıda da değinildiği üzere, dinin eğitim ve öğretiminin nasıl olması gerektiği, bir başka söyleyişle okullarda verilecek olan din öğretiminin niteliği ülkeden ülkeye, toplumdan topluma, kültürden kültüre farklılık gösterebilir/gösterir. Okulda din öğretiminin niteliği, o ülkenin anayasasındaki din eğitimi ile ilgili kurallar, "*ilgili kanunlar, inanç coğrafyası, dinin tarihsel ve toplumsal önemi, o ülke insanının din eğitimi ile ilgili talep ve beklentileri gibi pek çok faktörle ilişkilidir*"⁶.

⁴ Yıldız KIZILABDULLAH; "Toledo Kılavuz İlkeleri ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programı", Dini Araştırmalar, Eylül – Aralık 2008, Cilt:11, S.175-191.

⁵ İlhan YILDIZ; "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi: Zorunlu mu Kalmalı, Yoksa Seçmeli mi Olmalı", TUBAV Bilim Dergisi Yıl:2009, Cilt:2, Sayı:2, S.243-256

⁶ İlhan YILDIZ; A.G.M.

63. Konunun uzmanlarınca yapılan araştırmalarda, kimi Avrupa ülkelerinde de (örneğin Finlandiya, İsveç, Norveç ve Yunanistan) din dersinin zorunlu olduğunun, ancak zorunluluk derecesinin ülkeden ülkeye değişiklik gösterdiğinin; kimi Avrupa ülkelerinde de (örneğin Avusturya, İngiltere, Danimarka, İrlanda) yine zorunlu olduğunun ancak belli koşullarda öğrencilerin bu zorunluluktan muaf tutulduklarının, bu ülkelerde öğrencilerin kısmen ya da tamamen yalnızca “mensubu bulundukları” dini inancın bilgilerini öğrendiklerinin, Polonya, Portekiz, Romanya, Rusya, gibi bazı ülkelerde ise din dersinin seçmeli ders olarak okutulduğunun; Almanya, Belçika, Hollanda, İsviçre gibi ülkelerde ise daha farklı seçmeli bir sistem uygulandığının; bu ülkelerin bazılarında da mezhebe dayalı bir din dersi verildiğinin gözlemlendiği görülmektedir. Yine aynı uzmanlarca bu ülkelerdeki müfredatlar ve uygulama biçimlerine bakıldığında ise okullarda verilen din dersinin içerik olarak temelde söz konusu ülkedeki yaygın ve baskın dini inanca yoğunlaştığının, baskın inanç hakkında ağırlıklı bilgiler içerdiğinin, örneğin Katolik nüfusun yoğun olduğu ülkelerde Ortadoksluk veya Protestanlığın, Protestan nüfusu ülkelerde Katoliklik veya Ortadoksluğun, Ortadoks çoğunluğun bulunduğu ülkelerde ise Katolik veya Protestanlığın din dersinde ağırlıklı olarak okutulmadığının ifade edildiği görülmektedir⁷.

64. Belirtilen durumlar da göstermektedir ki ister isteğe bağlı olsun isterse zorunlu olsun, din derslerinin müfredatının her ülkenin kendi tarihsel ve sosyolojik yapısının gerçekleri doğrultusunda belirlenmesi gerekmektedir. Ancak burada özellikle vurgulamak gerekir ki, toplumda baskın olarak inanılan dine ait konuların ağırlıklı olarak din dersi müfredatında yer alması diğer dinler hakkındaki bilgilerin burada yer almayacağı veya öteki dinlerin negatif bir şekilde öğretilceği anlamına gelmemektedir, gelmemelidir⁸.

65. Öte yandan günümüzde göç ve küreselleşme gibi bir takım olgusal süreçlerin sonucu olarak ortaya çıkan toplumsal durumlar nedeniyle, öğrencilerin, *"iyi, uyumlu ve hoşgörülü birer vatandaş olabilmeleri için farklı din ve inançlar hakkında bilgilendirilmeleri gerektiği"* görüşünün uluslararası arenada da yaygınlık kazandığı; bu nedenle birçok ülkenin, din dersi var olsun veya olmasın, zorunlu veya seçmeli olsun tartışmalarının ötesinde, bu derslerin doğası, yapısı, pedagojisi, diğer bilim dallarıyla ilgi ve ilişkisi ve içeriği üzerinde durdukları yine aynı uzmanlarca ifade edilmektedir. Ayrıca *"son yıllarda pek çok ülkenin din dersinin nasıl verilmesi gerektiğiyle ilgili değişik yöntemler geliştirme çabası içinde"* oldukları da belirtilmektedir⁹.

66. Anayasa'nın 24. maddesinde yer alan din kültürü ve ahlak bilgisi dersini zorunlu kılma uygulamasının da ülkemizde birdenbire getirilmediği, 1982 yılından geriye doğru 30 yıl boyunca seçmeli (isteğe bağlı) din dersi uygulaması yapıldığı, 30 yıllık süreç boyunca yaşanan birtakım gelişme ve olayların ardından, bu konuda önemli bir birikim ve tecrübe edinildikten sonra, isteğe bağlı din eğitime de yer vererek, rasyonel ve nesnel verilere dayanan bir din ve ahlak öğretimine ilişkin toplumsal talep sonucunda zorunluluk uygulamasının getirildiği gözlemlenmektedir.

⁷ İlhan YILDIZ; A.G.M.

⁸ İlhan YILDIZ; A.G.M.

⁹ İlhan YILDIZ; A.G.M.

67. Eldeki bireysel başvuruya ilişkin olarak Adalet Bakanlığınca gönderilen görüş yazısında, DKAB öğretim programlarının yalnız Türkiye'deki dini düşünce ve akımları içermekle yetinmediği, aynı zamanda *“diğer dinleri temel özellikleriyle tanıyarak mensuplarına hoşgörüyle yaklaşmayı”* da hedeflediği, bu kapsamda DKAB öğretim programında başta Yahudilik, Hristiyanlık olmak üzere, Budizm, Hinduizm, Sihizm, Sintoizm, Taoizm gibi farklı dini inançlara ve kültürlere yer verildiği, bu dinlerin inanç, gelenek ve ritüellerinin yazımında *fenomenolojik* yaklaşımın benimsendiği, söz konusu dinlerin öğretileri ile bağdaşmayan ve ana kaynaklarında yer almayan hiçbir ifadeye yer verilmediği, DKAB programlarının TOLEDO ilkeleri arasında yer alan *“Farklı dinler ve inanç sistemleri ve bunların içindeki çeşitlilik hakkında temel bilgi sahibi olmak”* hedefi ile uyumlu olduğu, dersin herhangi bir dini veya mezhebi anlayışı empoze etme gibi bir amacının olmadığı, uygulamayla ülkemiz ve dünyadaki sosyolojik durumun da dikkate alınması suretiyle, öğrencilerin din kültürü ve ahlak bilgisi konusunda objektif bir şekilde bilgilendirildiğinin amaçlandığı, yine aynı kapsamda Türk toplumunun din ve ahlak alanında ortak ve doğru bilgiye dayalı bilgilenelemlerinin sağlanmasının, böylece içinde yaşanan toplumda mevcut din içi ve dinler arası farklılıkların, bilgisizlik ve ön yargılar gibi sebeplerle yanlış anlaşılmasının önüne geçilmesinin hedeflendiği; DKAB dersi ile vatandaşların din alanındaki bilgi boşluğundan kaynaklanan ön yargıların giderilmesi suretiyle, toplumsal huzurun, birlik ve beraberliğin güçlendirilmesinin ve temel ahlaki ve kültürel değerlerin yeniden kazandırılmasının da amaçlandığı; dini istismar eden terör örgütlerinin varlığının dinler ve farklı kültürler hakkında doğru ve objektif bilgilendirmenin ne kadar önemli olduğunu ortaya çıkardığı; bu bağlamda Devletin pozitif yükümlülüklerinden birisinin de dinler hakkında objektif bilgi vermek olduğu, din kültürü ve ahlak bilgisi konusunda objektif bilgilendirmeye ilişkin olarak Devletin *takdir yetkisinin* bulunduğu, hal böyle olunca bu konudaki düzenlemelerin ülkelere ve dönemlere göre değişiklik gösterebileceği, AİHM kararlarının da bu doğrultuda olduğu, ayrıca anılan Mahkeme'nin *Osmanoğlu ve Kocabaş/Isviçre* başvurusunda zorunlu yüzme dersinin farklı kültürden ve dinden gelen yabancıların entegrasyonunu amaç edindiğini kabul ederek, söz konusu tedbirin yabancı öğrencilerin sosyal olarak dışlanmasını engellemeye yönelik olduğunu değerlendirdiği, hal böyle olunca somut başvurunun da ülkemizin içinde bulunduğu coğrafyada dinin sosyal yaşamdaki etkisi ve hatta yanlış din bilgisinin kolayca istismar edilebileceği gerçeğinin de göz önünde tutularak değerlendirilmesi gerektiği belirtilmiştir.

68. Anayasa Mahkemesi'nin 9/3/2020 tarihli müzakeresine cevaben Milli Eğitim Bakanlığınca gönderilen 16/3/2020 tarihli yazıda ise somut başvuruya konu olayda DKAB dersinden muafiyete ilişkin olarak idari mahkemece verilen kararın, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 'Din ve Vicdan Hürriyeti' başlıklı 24'üncü maddesine uygun olduğu; Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) kararlarında DKAB derslerinin zorunlu olmaktan çıkarılması yönünde bir hükmün yer almadığı belirtilmiştir.

69. Anılan yazıda ayrıca *“Öğretim programlarının incelenmesinden de anlaşılacağı üzere konular bilgi düzeyinde verilmekte ve öğrencilerden herhangi bir uygulama yaptırılması istenmemektedir. Dolayısıyla bu derste dini eğitim verilmemekte diğer kültür derslerinde olduğu gibi bilgilendirme yapılmaktadır.*

...Öğrencilerin gelişimsel düzeyleri dikkate alınarak hazırlanan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri öğretim programında düşünce ve yorum farklılıklarına girilmeden temel değerleri içeren konulara yer verilmektedir.

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri öğretim programları Anayasa ile Milli Eğitim Temel Kanunu hükümlerine uygun olarak hazırlanmıştır.

Yüce Mahkemece gerek görülmesi halinde alan uzmanlarından oluşturulacak bilirkişi heyetine inceletirildiğinde de görüleceği üzere uygulanmakta olan öğretim programları, herhangi bir din veya felsefi doktrin merkezli olmayıp programlarla bilimsel ve araştırmaya dayalı bilgi ön planda tutulmuş, batıl ve hurafeye dayalı yanlış bilgilerden uzak durulmuş, bütün dinsel oluşumları kuşatacak kök değerler öne çıkarılmış ve programlarda yer alan konuların bütün insanlığı birleştiren ortak paydalar olmasına özen gösterilmiştir.

Söz konusu programın hazırlanmasında;

a. Sağlıklı bir din ve ahlak öğretimiyle öğrencilerin, Türk Milli Eğitiminin Genel Amaçları arasında ifadesini bulan milli, ahlaki, insani ve kültürel değerleri benimsemeleri, beden, zihin, ahlak, ruh, duygu bakımından dengeli ve sağlıklı gelişmeleri, böylece kültürel yabancılaşmanın önlenmesi,

b. Evrensel boyutta insanlar, toplumlar ve milletlerarası ilişkilerde, dinin önemli bir etken olduğu, bu ilişkilerin olumlu yönde gelişebilmesi için bireylerin bilimsel yöntemle verilecek din öğretimine ihtiyaç duydukları,

c. İslam dininin; kültürümüz, dilimiz, sanatımız, örf ve adetlerimiz üzerindeki etkisi gerçeği dikkate alınarak İslam dininin ve bundan kaynaklanan ahlak anlayışı ile örf ve adetlerin tanıtılmasına ve öğretilmesine ağırlık verilmesi,

ç. Öğrencilerin inanç; ve kültür dünyalarına geniş bir perspektif kazandırmak ve başka din veya farklı düşüncede olanlara karşı daha hoşgörülü ve anlayışlı davranışlarda bulunmalarını sağlamak amacıyla diğer dinler hakkında genel bilgilerin verilmesi,

d. Dinin sadece bilgi olarak öğretilmesiyle yetinilmeyip öğrencilerin aynı zamanda ahlaki erdemleri ve değerleri içselleştirmeleri,

e. İnsanlık tarihi boyunca birey ve toplum üzerinde etkili olan dinin, doğru anlaşılmasına ve yorumlanmasına katkıda bulunulması,

f. Toplumda oluşan eksik bilgiden veya bilgisizlikten kaynaklanan yanlış dini telakkilerin düzeltilmesi,

g. Öğrencinin kendine güven duygusunun gelişmesi ve öğrenciyi araştırmaya sevk etmesi,

h. Öğrencilerin manevi yönden sağlıklı bireyler olarak yetişmesi,

ı. Demokrasi bilincinin gelişmesi ve yerleşmesi gibi hususlar hedef alınmıştır.

Yukarıda sıralanan program hedeflerinden de anlaşılacağı üzere DKAB dersi sadece İslam dinine mensup öğrencilere değil, hangi mezhebi veya felsefi düşünceden olursa olsun tüm öğrencilere hitap eden bir derstir.

Dolayısıyla davacının çocuğunun diğer dersleri nasıl okumak zorundaysa bu dersi de okuma zorunluluğu bulunmaktadır. Çünkü bu ders toplumsal barışı, karşılıklı sevgi, saygı ve hoşgörüyü, ortak değerlerde birleşmeyi hedefleyen bir derstir.

... DKAB dersleri, yukarıda da sıralandığı üzere öğrencilere genel anlamda din ve dinler hakkında genel bilgiler vermeyi, toplumda birlik ve beraberliği sağlamayı, sevgi, saygı ve dostluk bağlarını güçlendirmeyi, vatan, millet ve devlet gibi yüce kavramları benimsetmeyi, kendisinden farklı düşünenlere karşı hoşgörülü olmayı ve karşı düşünceye saygı duymayı hedeflemiştir.” şeklinde açıklamalara da yer verilmiştir.

70. Sonuç olarak, yukarıda belirtilen hususlar dikkate alındığında, hem eldeki bireysel başvuruya konu DKAB dersi müfredatı hakkında, hem de gelinen aşama itibarıyla Anayasa'nın 24. maddesinde düzenlenen Din Kültürü ve Ahlak öğretiminin nasıl bir içerikte verilmesi gerektiği konusunun anayasal düzeyde tam olarak çözüme kavuşturulmasına imkân sağlamak bağlamında, Üniversitelerimizin ilahiyat, Eğitim, Tıp Hukuk gibi ilgili fakültelerinde Felsefe, Sosyoloji, Psikoloji, Din Eğitimi, Pedagoji gibi alanlarda uzmanlaşmış öğretim üyelerimizden oluşacak bir kurula, hem Danıştay İçtihatlarında hem de Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararlarında ortaya konulan ilkeler ile yukarıda yapılan açıklamaların da gözetilmesi suretiyle uluslararası objektif standartlarla da uyumlu ülkemize özgü DKAB derslerinin içeriğine ilişkin ilkelerin belirlenmesi bakımından bir inceleme yaptırılması, inceleme sonucunda düzenlenecek raporda belirlenmiş olan ilke ve esasların gözetilmesi suretiyle bir karar verilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmaktadır.

71. Hal böyle olunca, hem başvurunun kabul edilemez bulunması gerektiğine ilişkin gerekçelerimiz, hem de yukarıda belirtilen uzman incelemesinin yaptırılmamış olması nedeniyle Mahkememiz çoğunluğunca ulaşılan ihlal sonucuna tarafımızca iştirak edilmesi mümkün olmamıştır.

Başkanvekili
Kadir ÖZKAYA

Üye
Recai AKYEL

Üye
Yıldız SEFERİNOĞLU

Üye
Selahaddin MENTEŞ

Üye
İrfan FİDAN

Başvuru Numarası : 2014/15345

Karar Tarihi : 7/4/2022

KARŞIOY

2014/15345 numaralı başvuruda azınlıkta kalan Kadir ÖZKAYA, Recai AKYEL, Yıldız SEFERİNOĞLU, Selahaddin MENTEŞ ve İrfan FİDAN'ın karşı oylarının "esas" kısmında açıkladıkları gerekçelerle çoğunluk görüşüne katılmadım.

Üye
Hicabi DURSUN

KARŞIOY

1. Anayasa'nın 2'nci maddesinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin toplumun huzuru, milli dayanışma ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygılı, Atatürk milliyetçiliğine bağlı, başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti olduğu hüküm altına alınmıştır.

2. Sözü edilen maddenin gerekçesinde, Türkiye Cumhuriyetinin her şeyden önce Atatürk milliyetçiliğine bağlı; yani bütün fertlerinin kederde, kıvançta ve tasada ortak, bölünmez bir bütün halinde, diğer bir deyişle, milli dayanışma ve adalet anlayışı içerisinde yaşayan bir toplum olduğu; bu toplumun, insan haklarına saygılı, başlangıçta belirtilen Atatürk ilkelerine dayanan siyasi rejimler içinde insan haysiyetini en iyi koruyan, gerçekleştiren ve teminat altına alan demokratik rejimi benimsediği; demokratik rejimin de, laiklik ve sosyal hukuk devleti ilkelerine dayandığı; demokrasinin, egemenliğin millete ait olduğu bir siyasi rejim olduğu; hiçbir zaman dinsizlik anlamına gelmeyen laikliğin, her ferdin istediği inanca, mezhebe sahip olabilmesi, ibadetini yapabilmesi ve dini inançlarından dolayı diğer vatandaşlardan farklı bir muameleye tabi kılınmaması anlamına geldiği açıkça belirtilmiştir.

3. Maddede atfı yapılan "Başlangıç" kısmının beşinci paragrafında, Anayasa'nın, hiçbir faaliyetin Türk milli menfaatlerinin, Türk varlığının, Devleti ve ülkesiyle bölünmezliği esasının, Türklüğün tarihi ve manevi değerlerinin, Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılapları ve medeniyetçiliğinin karşısında korunma göremeyeceği ve laiklik ilkesinin gereği olarak kutsal din duygularının, Devlet işlerine ve politikaya kesinlikle karıştırılmayacağı fikir, inanç ve kararıyla anlaşılacak, sözüne ve ruhuna her yönde saygı ve mutlak sadakatle yorumlanıp uygulanmak üzere Türk evlatlarına emanet olunduğu belirtilmiştir.

4. Anayasa'nın 24. maddesinin dördüncü fıkrasına göre; "Din ve ahlak eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlıdır."

5. Anılan maddeye göre "din öğretiminin" devletin gözetiminde verilmesi gereken zorunlu dersler arasında yer aldığı, dolayısıyla Devletin bu yönde pozitif yükümlülüklerinin olduğu açıktır. Yani Devlet, ilk ve ortaöğretim kurumlarında din öğretimini vermek, buna ilişkin müfredatı oluşturmak zorundadır.

6. Anayasa'daki düzenlemeye paralel bir düzenleme 1739 sayılı Yasa'nın 12. maddesinde de yer almaktadır.

7. Anayasa'nın 24. maddesinin ilk üç fıkrasında, herkesin, vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetine sahip olduğu, kimsenin, ibadete, dini ayin ve törenlere katılmaya, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamayacağı; dini inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamayacağı ve suçlanamayacağı düzenlenmiştir.

8. Yukarıda anılan 24. maddenin dördüncü fıkrasının birinci cümlesinde, Devletin gözetim ve denetimi altında yapılan "eğitim ve öğretim" olduğu belirtildikten sonra ikinci cümlesinde, zorunlu olan dersin "Din kültürü ve ahlak öğretimi" dersi olduğu; üçüncü

cümlesinde, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlı olanın ise “din eğitimi ve öğretimi” olduğu belirtilmiştir. Maddenin bu fıkrasından “eğitim”in isteğe bağlı, “öğretim”in ise zorunlu olduğu anlaşılmaktadır. Maddedeki “din” ibaresinin bütün dinleri kapsadığını kabul etmek gerekir. Danışma Meclisinin kabul ettiği dördüncü fıkradaki “İslam” ibaresinin madde metninden çıkarılması da bu sonucu doğurmaktadır. Bu yolla çoğunlukçu değil, çoğulcu bir yaklaşımın benimsendiği anlaşılmaktadır. Türkiye dinler mozaiği olarak bilinmektedir. Her dinden ve inançtan insan, bireysel veya topluluk halinde ülkemizde yaşayabilmektedir. Bu halde, zorunlu din öğretiminin bütün dinleri kapsadığı, dersin muhtevasının da bütün dinleri kapsamaması gerektiği düşünülmektedir. İçeriğin bu şekilde belirlenmesiyle, dersin toplumdaki bireylerin birbirlerini tam manasıyla tanımasına ve anlamasına; buna bağlı olarak da Anayasa’nın 2. maddesinde belirtilen “milli dayanışma” ve “insan haklarına saygı”lı hukuk devletinin gerçekleşmesine daha çok katkı sağlayabileceği kuşkusuzdur.

9. Anılan 24. maddeyi yorumlarken Milli Güvenlik Konseyi Görüşmeleri’nde maddenin nasıl şekillendiğini de incelemek gerekir. Anılan maddenin görüşmeleri sırasında, “Din kültürü ve ahlak öğretimi”nden, dinin tarihi ve kurallarının anlaşılması ve çocuğun ilkökulu ve ortaöğretimi bitirdiğinde bir din kültürüne sahip olması; “İslamiyet nedir? Nasıl doğmuştur? Nasıl gelişmiştir?”in öğretilmesi gerektiğinden bahsedilmiş; “eğitim”in konulmadığı, özellikle belirtilmiştir. “Okutulan dersler arasında yer alır.” ibaresinden, tarih, coğrafya, matematikten vazgeçilemeyeceği gibi, bu okullarda din dersinden de vazgeçilemeyeceğinin, bir nevi zorunluluk arz ettiğinin anlaşılması gerektiği üzerinde durulmuştur. Din öğretiminin zorunlu tutulmasındaki amacın bu dersin tarih, coğrafya ve kimya dersleri gibi kültür olarak verilmesi zorunluluğunu vurgulamak olduğu; din eğitiminin ise kültürün dışında, özellikle uygulama ile ilgili olduğu ve bu safhada herkesin serbest bırakıldığı; İslamiyetin doğuşu, ilkeleri, felsefesi konularında bilgi vermek amacı ile konulan dersin, yalnız Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı Müslümanlara değil, Türkiye’de bulunan başka din mensubu vatandaşlara da hitap ettiği; ancak, din kültürünün İslam dininden olanlara öğretilmesi; diğerlerinin kendi din kültürlerini öğrendikleri; “zorunlu dersler arasında yer alır” ifadesinin tabii bir ihtiyaçtan doğduğu için konulduğu; laikliğe aykırı bir ders “öğretimi” amacını taşımadığı; cümlede “din kültürü öğretimi” ifadesi bulunduğu göre “zorunlu dersler” denilmesinde bir mahzur bulunmadığı; amacın kimseyi dinin bütün gereklerine doğru zorlamak değil, din kültürünü anlamasını sağlamak olduğu; başka ülkelerde toplumun birleştirici unsuru olarak din mevcut olduğuna göre, bunu herkesin bilmesi kadar tabii bir şey olmadığı; Türk toplumu büyük bir ekseriyetle İslam dinine girdiğine göre, bu imkanı kendilerine vermenin ve bilgilerini devletin kontrolü altında almalarını sağlamanın çok daha uygun olacağı; çocuğun ailesinin, ilk ve ortaöğretim kurumlarında çocuğuna din kültürü verileceğini bilirse, imam-hatip okullarını tercih etmeyeceği; “zorunlu” ibaresinin hiçbir zaman laikliğe aykırı olmadığı ve istismara müsait bir şekilde kullanılmaması gerektiği yolunda görüşler beyan edildiği anlaşılmaktadır. Belirtilmesi gereken bir diğer husus da “Din kültürü ve ahlak öğretimi ... okutulan zorunlu dersler arasında yer alır.” ibaresinin konulmasının bir diğer nedeninin de İmam-Hatip okullarının ve Kur’an kurslarının tercih edilmesinin önüne geçmek olduğu anlaşılmaktadır.

10. Milli Güvenlik Konseyinin 24. madde ile ilgili görüşmelerinden, “zorunlu dersler arasında” okutulması istenilen “Din kültürü ve ahlak öğretimi” dersinin “asgari” düzeyde İslamiyet içerecek şekilde düşünüldüğü; bu derste eğitimin kesinlikle düşünülmeyeceği, bu dersin diğer dinleri içermediği; diğer dinlerin eğitiminin ve öğretiminin de yine Devletin, gözetim ve denetimi altında kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni

temsilcilerine bırakıldığı anlaşılmaktadır. Tartışmalardan zorunlu olan öğretimin muhtevasında çoğunluğun dini olması nedeniyle İslamiyetin öğretilmesi hususunda mutabık kalındığı sonucuna ulaşılmaktadır.

11. Din öğretiminin devletin gözetim ve denetimi altında yapılmasının nedeni, maddenin gerekçesinde de belirtildiği gibi bu konudaki öğretim özgürlüğünün kötüye kullanılmasını engellemektir. Türk toplumunun sosyo-kültürel ve dini yapısı dikkate alınarak bu öğretimin özellikle Devlet tarafından verilmesinin zorunlu olduğunun Anayasa'da açıkça düzenlenmesinin, bu öğretimin, formasyon bilgisi olmayan, yanlış ya da hatalı din bilgisi ve anlayışı olan, Türkiye Cumhuriyeti Devletinin sosyal ve hukuki yapısına tamamen aykırı şekilde başka kişiler veya gruplarca verilmesini önlemek amacına hizmet ettiği değerlendirilebilir. Kaldı ki bu öğretimin içeriğinin neler olduğu veya olabileceği Devlet tarafından belirleneceği gibi, teftiş ve denetiminin de yine Devlet tarafından yapılacak olması da doğru bilgi ulaşma ile eksik veya hatalı bilgilerin giderilmesi konusunda güvence getirmektedir.

12. DKAB dersinin anayasal zorunluluğu yanında toplumdaki yansımaları da incelemek dersin sosyolojik boyutunu ele almak bakımından en az hukuki yönü kadar önemlidir. Zira, bu ders matematik, fizik, kimya dersleri gibi teknik derslerden değildir. Edebiyat, tarih, coğrafya gibi sosyal derslerden sayılabilir. İçeriği tartışılmakla birlikte bu derslere karşı çıkılmazken, DKAB dersinin verilmesini isteyenler, verilmesine karşı çıkanlar olduğu gibi içerik olarak da çokça tartışıldığı bir gerçektir. Bu dersin tam olarak toplumsal bir karşılığının bulunduğu gözardı edilemez. Bu dersin toplumdaki etkisinin ve sonuçlarının incelenmesi yerindelik denetimi değil, hukuki yönünü anlayabilmek bakımından bir gerekliliktir. Türkiye'de din ve ahlak dersleri demokrasinin gelişmesi ile paralel bir seyir takip etmiş, büyük kitlelerin arzusu olarak iktidarlar tarafından kabul edilmiştir. Şu halde Türkiye'de demokrasi devam ettikçe ahlak ve din öğretimi vatandaşın devletten istediği hizmetler arasında yer alacaktır.

13. DKAB dersinin içinde "ahlak" kavramı da bulunmaktadır. Bu kavramın bütün dinler ve bütün inançlar bakımından önem arz ettiği yadsınamaz bir gerçekliktir. Bu nedenle "ahlak" kavramı üzerinde öncelikle durmanın faydalı olacağı mülahaza edilmektedir.

14. Ahlak insanlar arası münasebetleri ilgilendiren bir sistemdir ve bu sistem öğrenme yoluyla edinilir. Başkaları bizim davranışlarımız karşısında iyi veya kötü tavırlar almamış olsalardı, ahlaklı olup olmamak da söz konusu edilemezdi. Aslında ahlaki bakımdan iyi davranış, başkalarının bizden bekledikleri davranıştır; özellikle çocuk kendi başına ahlak teorisi geliştirecek çağa olmadığı için, davranış kurallarını başkalarından öğrenir.

15. İnsan, ömrü boyunca, hep başkalarının bekleyiş ve tepkilerine göre davranışlarda bulunmaz, gerekli zihni olgunluğa eriştikçe bu davranış kurallarını bir sistem halinde benimser ve artık her davranışı bu sisteme göre değerlendirir. İşte bu noktada vicdan dediğimiz iç kontrol mekanizması teşekkül etmiş demektir. Vicdan insanı hem ahlaki davranışta tutarsızlıktan kurtarır, hem de dışarıdan bir kontrol olmadan da ahlaklı davranmamızı sağlar.

16. Bir hareketin ahlak dışı olup olmaması konusunda toplumun yargısı ile ferdin yargısı birbirini tutmayabilir. Ahlaklı davranış, ferdin vicdanına bağlı olduğuna göre, ahlak dışı ihlaller hakkında psikolojik kriter kullanılacaktır. İnsan bir hareketi yanlış kabul ediyor ve onu işlediği zaman suçluluk hissi duyuyorsa, bu hareket ahlak dışıdır. Ahlak terbiyesinin

ideali, işte bu ferdi vicdan ile toplum vicdanını uzlaştırma, yani cemiyetin kötü bulduğu şeyle ferdin kötü bulduğu şeyler arasındaki farkı kaldırmaktır. Bu bir idealdir ve çoğu toplumda tam olarak gerçekleştirilmesi imkanı yoktur. Fakat ahlaki davranıştaki bozukluklar, çok defa değerler sisteminin çatışmasından değil ferdin ahlaki bilgisindeki eksikliklerden ileri gelir.

17. Din ve ahlak öğretiminin Cumhuriyet dönemindeki başlangıcından bugüne kadar ortaya çıkan birçok sorunu vardır ki ülkemizde ideolojik alandaki tartışmalardan bunlara sıra gelmiş değildir. Türkiye’de hala din öğretiminin laikliğe aykırı olduğu ileri sürülebilmektedir. Laikliğe aykırı olmadığını ileri sürenler ise uzun yılların verdiği savunmacı tavır ile bütün dikkat ve emeklerini itirazcıları ikna etmeye harcamışlardır. Bunun yansımaları sonucu geçmişte onyıllar boyunca ülkenin müslüman çoğunluğunun azınlık gibi yaşamış olduğu bilinen bir gerçektir. Bu noktada çok yakın zamanlarda kadar dini konularda yaşanan kamusal alan tartışmalarını hatırlatmak yeterlidir. Gerçekte din çeşitli ideolojik gruplar arasında tavır farklılığına yol açan başlıca konulardan biri hatta birincisi olduğu için, din öğretimine gerek prensip, gerekse içerik olarak itiraz edenler daima çıkacaktır. Üstelik demokratik bir rejimde bu itiraz hakkını meşru karşılamak gerekir.

18. Bugün orta yaşın üstündeki Türk vatandaşlarının pek çoğu din bilgilerini belli bir yaşa geldikten sonra kendi başlarına edinmişler, daha ilkökul çağında öğrenecekleri bilgileri yirmili yaşlarında almışlardır. Tabi bu arada modern çevrelerde bulunarak veya toplumun çoğunluğunun kabul ettiği İslam anlayışının dışında kalarak İslamiyetle hiç temas edememiş yüzbinlerce Türk genci toplumdan uzak, İslamiyete yabancı birer birey olmuşlardır. Bu durumun başka bir yönü ise toplumda sahip oldukları idari veya siyasi mevkiiler dolayısıyla din hayatıyla ilgili kararlar almak veya kanaat beyan etmek durumunda kalmış olmalarıdır. Bu yapıdaki insanların toplumla uzlaşmasının zor olacağı aşikardır. Türkiye’de "okumuş"larla halk arasındaki başlıca sürtüşme noktasını dinin teşkil etmesi bu yüzdendir. Ne yazık ki aydınlarımızın bir kısmı hala bu sürtüşmenin kendi bilgisizliklerinden ileri geldiğinin farkında değildir ve sorunu halkın bilgisizliğiyle izah etmektedirler.

19. Din öğretimi her zaman bir inanç aşılması manasında anlaşılmalıdır. Kendisine din öğretimi verilenlerin mutlaka orada gösterilenleri kendi şahsiyetinin bir parçası olarak benimsemesi ve uygulaması gerekmez. İşte bunun içindir ki laik ve demokratik toplumlarda din öğretimi rahathlıkla verilirken totaliter bir rejimle yönetilen toplumlarda bundan çekinildiği bir gerçektir. Totaliter rejimlerde değil din öğretimi, belirli bir ideolojinin dışında felsefe eğitimi bile verilmez. Onlara göre bir felsefenin öğrenilmesi onun benimsenmesi ile aynı şeydir ve sadece belli bir ideolojinin benimsenmesini isteyen bir rejim ancak onu öğretmelidir. Halbuki gerek felsefe gerekse din öğretiminde bilgi verme amacını hiçbir zaman unutmamak gerekir. Laik bir ülkede kimsenin benimsemediği bir dini kabul veya uygulama zorunluluğu yoktur. Aksi düşünce başkalarının arzusuna bağlı olarak yaşamak anlamına gelir. Dini hayat bakımından bu durumu “en sefil hayat” olarak nitelemek mümkündür. Ancak toplum tarafından benimsenen bir dinin (ve bunun yanında diğer dinlerin) neden ibaret olduğunu herkes bilmelidir. Üstelik bir kimse kendi ülkesinde uygulanan dini, tıpkı ülkesinin tarihini ve coğrafyasını öğrenmek zorunda olduğu gibi, ayrıntısı ile öğrenmelidir. Laiklik inanç hürriyetidir, cahillik hürriyeti değildir.

20. Laik bir devlette de belli bir dinin öğretimi zorunlu hale getirilebilir. Ancak din eğitimi zorunlu hale getirilemez. Anayasa’nın 24. maddesinin kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin iznine bağlı bıraktığı din eğitimidir.

21. Toplumların yaşam tarzları ile gelenek ve göreneklerinin oluşmasında dinin büyük oranda etken olduğu sosyolojik bir gerçekliktir. Toplumu oluşturan bireylerin

birbirlerini anlayabilmelerinin de karşısındakinin dinini bilmekle kolaylaşacağını söylemek mümkündür. Din öğretiminin toplumsal barışı, karşılıklı sevgi, saygı ve hoşgörü, ortak değerlerde birleşmeyi hedefleyen bir ders olduğu gözardı edilemez. Bu dersin, Anayasa'nın gerekçesinde belirtilen, bütün fertlerinin kederde, kıvançta ve tasada ortak, bölünmez bir bütün halinde, milli dayanışma ve adalet anlayışı içerisinde yaşadığı bir toplumun oluşmasında büyük bir katkısının olabileceği gözardı edilmemelidir.

22. Türkiye Cumhuriyetini oluşturan bireylerin çoğunluğunun İslam dinine mensup olduğuna, toplumda başka din veya inanç gruplarına mensup bireylerin de bulunduğu yukarıda değinilmişti. Bu noktada Anayasa'nın 24. maddesinin dördüncü fıkrasını tekrar incelemek gerekir. Dördüncü fıkranın ikinci cümlesi ile din kültürü ve ahlak öğretimi, dini ne olursa olsun bütün vatandaşlar için zorunlu tutulmaktadır. Bütün vatandaşlar bu suretle asgari düzeyde toplumda yaşanan bütün dinleri öğrenebilecekler, sonraki cümleye göre de, kendi dinlerinin veya inançlarının hem öğretimini hem de eğitimini kendi istekleri ile veya kanuni temsilcisinin talebi ile alabileceklerdir. Kararda idarenin görüşünden yapılan alıntıda belirtildiği gibi DKAB dersi bütün dinleri nüfustaki oranına göre kapsamaktadır. Yine kararda belirtildiği gibi İslamiyetin dışındaki diğer din mensupları DKAB dersinden muaf tutulmuşlardır. Bu durumda diğer din mensupları İslamiyeti öğrenemeyecekler, ancak 24. maddenin dördüncü fıkrasının üçüncü cümlesi uyarınca kendi dinlerinin hem öğretimini hem de eğitimini yapabileceklerdir. İslam dairesindeki farklı mezhep ve inanç grupları için DKAB dersi zorunludur. Bu zorunluluk kişinin din özgürlüğünü ihlal edecek nitelikte değildir. Olsa olsa "fazla bilgi" nin öğretildiğinden söz edilebilir. Bu "fazla bilgi"nin toplumsal dayanışma açısından önem arz ettiğine yukarıda değinilmişti. Farklı mezhep ve inanç gruplarından kişiler anılan fıkranın ikinci cümlesi uyarınca zorunlu din dersine tabi olup, muafiyet talep etmedikleri takdirde, bulundukları eğitim kurumunda kendi inançlarını açığı çıkarmak durumunda da kalmayacaklardır. Eğer kişiler zorunlu DKAB dersinin eksik veya yetersiz olduğunu iddia ederlerse farklı inanç, mezhep veya felsefi düşüncenin hem öğretimini hem de eğitimini talep edebilirler. Bu eğitim ve öğretim istenirse sivil veya resmi başka bir kurumda da yapılabilir. Asıl din özgürlüğü de burada tecessüm eder. Anılan şekilde, idareden yapılabilecek bir talebin reddedilmesi durumunda Anayasa'da güvence altına alınan "din ve vicdan hürriyeti"nin, bununla beraber ebeveynlerin eğitim ve öğretimde dini ve felsefi inançlarına saygı gösterilmesini isteme hakkının ihlal edildiğinin tartışılması gerektiği muhakkaktır. Dosyada bu şekilde bir başvuru yapıldığına dair bir bilgi mevcut değildir. Bu durumda başvurunun Anayasa'nın 24. maddesi kapsamında "Din ve vicdan hürriyeti"nin ihlal edildiğinden söz etmek mümkün değildir.

23. Bir kişinin dini inançlarını açıklama özgürlüğü, dini inançların açığa çıkarılmasının istenmemesini ve hatta çoğunluğun inancına sahip olunmadığının anlaşılmasını sağlayacak bir pozisyonda olunmasının istenemeyeceği durumları da kapsar. Bu durumun sağlanması ise ancak ilgili kişinin yukarıda belirtildiği şekilde yaptığı katkı ile olabilir.

24. Din öğretiminin zorunlu tutulması ile içeriğinin ne şekilde oluşturulacağı hususu birbirinden farklı kavramlardır. Bu durumda din öğretiminin Devlet tarafından zorunlu olarak verilmesi Anayasa'ya aykırılık teşkil etmeyecektir. Ancak din öğretiminin içeriğinin ne olduğu hususu ayrı bir tartışma veya değerlendirme gerektirebilir. Devlet tarafından verilen din dersinin içeriğinin yine Devletin diğer kurumları ve özellikle yargı kurumları tarafından denetlenebilir olduğu gözönünde bulundurulmalıdır. Bu hususun din dersinin zorunlu olması ile ilgili bir yönü bulunmamaktadır.

25. Din öğretiminin içeriğinin çoğulculuk anlayışı içerisinde, nesnel ve rasyonel bir şekilde oluşturulup oluşturulmadığı veya verilip verilmediği yukarıda belirtilen şekilde yapılacak bir başvuru sonrası ayrı bir yargısal denetimi ve incelemeyi gerektirir. Din öğretiminin zorunlu olması ile içeriğinin nasıl olması gerektiği hususunu işbu başvurunun içerikle ilgili olmaması nedeniyle yargısal anlamda birbirinden ayrı tutmak gerekir.

26. Elbette din öğretiminin yukarıda belirtilen amacı da gözönüne alındığında Anayasa'nın öngördüğü amaca uygun bir müfredatla verilmesi, içeriğinin nesnel ve çoğulcu olması, dinin bir ayırım ve eşitsizlik unsuru olarak kullanılmaması ve devletin eşit, objektif ve tarafsız olması gerekmektedir. Bu hususların tamamının verilecek olan din dersinin içeriği ile ilgili olduğu hatırdan çıkarılmamalıdır.

27. 2018-2019 eğitim ve öğretim dönemi öncesinde veya sonrasında içeriği TTK kararlarıyla değiştirilmekle birlikte DKAB dersinin mezhepler üstü, uygulama içermeyen, bilgilendirme amacı taşıyan, hangi mezhebi veya felsefi düşünceden olursa olsun tüm öğrencilere hitap eden bir ders olduğu sonucuna varılmaktadır. Belli bir din anlayışının esas alınması dersin "din eğitimi" halini aldığı anlamına değil, öğretimde çoğunluğun dininin esas alındığı anlamına gelmektedir.

28. Bu dersin esas olarak İslamiyeti öğretmek üzere tasarlandığı kabul edilse dahi, buradaki zorunluluk çoğunluğun dini hakkında bilgilendirme amacı taşıdığından ebeveynin din özgürlüğünü ihlal ettiği sonucuna varılamamaktadır.

29. Sonuç itibarıyla Anayasanın 24. maddesiyle zorunlu tutulan "Din kültürü ve ahlak bilgisi" dersi öğretimi içermekte, eğitimi içermemektedir. Başka din mensuplarının bu dersten muaf tutulması bu zorunluluğu ortadan kaldırmamakta, mahiyetini de değiştirmemektedir. Bu haliyle bu zorunluluğun "Din ve vicdan hürriyeti"ni ihlal eden bir yönünün bulunmadığı düşünülmektedir. Zorunlu tutulan bu dersin içeriği yeterli bulunmadığı takdirde öğrenci ya da velisi istediği dinin eğitimini veya öğretimini talep edebilecektir. Bunun Devlet tarafından yerine getirilmesi de dini veya felsefi inançlara saygı gösterilmesinin bir gereğidir.

30. Açıklanan nedenlerle, ebeveynlerin eğitim ve öğretimde dini ve felsefi inançlarına saygı gösterilmesini isteme hakkının ihlal edildiği yönündeki çoğunluk kararına katılmamıştır.

Üye
Muammer TOPAL

KARŞIOY GEREKÇESİ

Anayasa'nın 12. maddesi herkesin "kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahip..." olduğunu vurgulamaktadır.

Din ve vicdan hürriyeti Anayasa'nın 24. maddesinde düzenlenen ve niteliği itibariyle Anayasa'nın 12. maddesinde sayılan vasıflara sahip haklardan olup, bireyin ergin olması durumunda bizzat dinsel tercihte bulunma imkânı verilen bir hak türüdür (4721 sayılı Türk Medeni Kanunu (TMK) 341/son, 5490 sayılı Nüfus Kanunu 35/2.maddesi).

Bu hakla bağlantılı olarak dini ve vicdani kanaatini açıklamaya zorlanmama hakkı Anayasa'nın 15. maddesi mucibince mutlak bir hak olarak değerlendirilmektedir.

Nüfus Kanunu'nun 35/2. maddesi kişinin aile kütüklerindeki din bilgisine ilişkin kayıtların oluşturulmasında veya değiştirilmesinde şahsa tasarruf imkânı vermektedir.

Diğer taraftan bireyin din eğitimi konusu Anayasa'nın 24/4. maddesinde düzenlemekte ve din kültürü ve ahlak eğitimi ilk ve orta eğitimde zorunlu tutulurken, bunun dışındaki din eğitimi ve öğretiminin çocuklar açısından kanuni temsilcisinin talebine bağlı olduğu vurgulanmaktadır.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin (AİHS) Ek 1 Nolu Protokolünün 2. maddesinde çocukların dini eğitimlerinin anne ve babanın kendi dini ve felsefi inançlarına göre yapılmasını sağlama hakkına saygı gösterilmesi düzenlenmektedir.

Anayasa ve AİHS'teki düzenlemelere paralel bir şekilde TMK'nın 341. maddesinin birinci fıkrasında çocuğun dini eğitimini belirleme noktasında ana ve babaya müşterek olarak kullanabilecekleri bir hak tanınmıştır.

TMK'da konunun özel bir madde ile münhasıran düzenlenmiş olması ve aynı anda ana ve babaya müşterek bir yetki verilmiş olması hususu birlikte değerlendirildiğinde, çocuğuna ilişkin velayet hakkı çeşitli sebeplerle kendisinden alınmış olan bir anne veya babanın çocuğun dini eğitimini belirleme hakkını velayet hakkından bağımsız olarak ve ancak diğer eş ile birlikte kullanabileceği aşıkardır.

TMK. nın 336. maddesinde yer alan evliliğin devam ettiği sürece ana ve babanın velayeti birlikte kullanacakları açıkça düzenlenmektedir. Kaldı ki TMK'nın yukarıda zikredilen 341/1.f. birinci cümlesindeki özel düzenleme nedeniyle kendisinden velayet hakkı alınan eşin dahi çocuğunun dini eğitimi konusunda söz söyleme hakkı bulunmaktadır.

Çocuğun dini eğitimine ilişkin tercihte, gerek ulusal ve gerekse uluslar arası mevzuat, anne veya babanın iradesinden herhangi birine kategorik olarak üstünlük sağlanmış değildir. Buna bağlı olarak hakkın birlikte kullanılması sırasında oluşabilecek fikir ayrılıklarının giderilmesi noktasında kanunla belirlenen yöntemlerin kullanılacağına da tereddüt bulunmamaktadır.

Değerlendirme konusu yapılan somut olay bağlamında konu tetkik edildiğinde, Başvurucu Hüseyin EL, 01/10/2009 tarihinde idareye müracaat ederek o yıl 4. Sınıfa başlayacak olan 9 yaşındaki kızının Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinden muaf tutulması talebinde bulunmuştur.

Devamında; kendisinin ve kızının nüfus kayıtlarındaki “İslam” ibaresinin silinmesi, din dersinden muaf tutulmama işlemine karşı idari dava açılması, kanuni yollara müracaat edilmesi ve son olarak AYM’ye bireysel başvuruda bulunulması faaliyetlerini tek başına yerine getirmiştir.

Dosyanın tetkik edilmesinden, başvuru Hüseyin EL’in diğer başvuru Nazlı Şirin EL’in annesi ve aynı zamanda velisi olan eşinin hukuki durumu ile ilgili bir bilgi sunulmadığı anlaşılmaktadır.

Çocukların dini eğitimi konusunda yürütülen ve bir üst paragrafta sıralanan tüm işlemler mevzuatımızdaki hükümler çerçevesinde anne ve baba tarafından birlikte yerine getirilmesi gereken işlemlerdir. Anne hayatta olduğu sürece, velayet kendisinde olmasa bile, hentüz reşit olmayan çocuğunun dini eğitimi konusunda söz söyleme hakkı vardır.

Sayılan tüm bu hukuki sürecin cereyanı esnasında gerek idari ve gerekse yargılama mercileri konuya ilişkin annenin sürece katılmasını sağlamak durumundadırlar. En azından işlemlere yönelik annenin icazeti sorgulanması gereken bir unsurdur.

TMK’nın 342/2. maddesinde yer alan “İyi niyetli üçüncü kişiler, eşlerden her birinin diğerinin rızasıyla işlem yaptığını varsayabilirler” şeklindeki düzenlemenin somut olayda uygulanma imkânı bulunmamaktadır. Anayasal bir hakkın kullanılmasında muhatap kamu makamları iyi niyetli üçüncü kişi durumunda nitelendirilemez.

Dahası din eğitimi konusu genel velayet uygulamalarından farklı olarak TMK.da özel olarak düzenlenmiş ve açıkça bu konudaki belirleme hakkının ana ve babaya ait olduğu vurgulanmıştır (TMK. 341.md.). Bu özel düzenleme nedeniyle eşlerden biri tarafından yapılan bir işlemin diğer eşin rızasıyla yapıldığına dair varsayımın başvuruya konu olayda uygulanma imkânı bulunmamaktadır.

Somut olayda çocuğun dini eğitimi gibi annenin de mutlak manada söz söyleme hakkı bulunan bir konuda bütün bir hukuki süreç annenin iradesi hiç sorulmadan yürütülmüştür.

Annenin hukuki ve fiili durumuna ilişkin başvuru metninde bir bilgiye yer verilmemiş, resmi makamlar da (Anayasa Mahkemesi de dahil olmak üzere) annenin dışlandığı bir süreci yürütmüşlerdir.

Diğer taraftan başvuruya konu edilen olayların başlangıcında 9 yaşında, başvurunun yapıldığı tarihte ise 14 yaşında olan Nazlı Şirin EL, inceleme tarihi itibarıyla 18 yaşını ikmal etmek suretiyle ergin hale gelmiştir. Buna rağmen başvuru dosyasında babasının velayet yetkisine dayanarak vekalet verdiği bir avukat ile temsil edilmekte olup, reşit olmasını takiben konuya dair vekalet ilişkisinin yeniden tesis edilmesi ve başvuruya konu edilen hususlarda, ergen bir kişi olarak, görüşünün alınması gerekmektedir.

Somut başvuruda bu yapılmayarak şahsa sıkı sıkıya bağı olan bir hakkın kullanılmasında kişinin iradesi devre dışı bırakılmaktadır.

Yukarda izah edilen bu eksiklikler nedeniyle başvurunun kabul edilemez olduğunu değerlendirdiğimizden çoğunluğun aksi istikametteki görüşüne iştirak edilmemiştir.

Üye
Basri BAĞCI